

83.3(2=632.1)-3

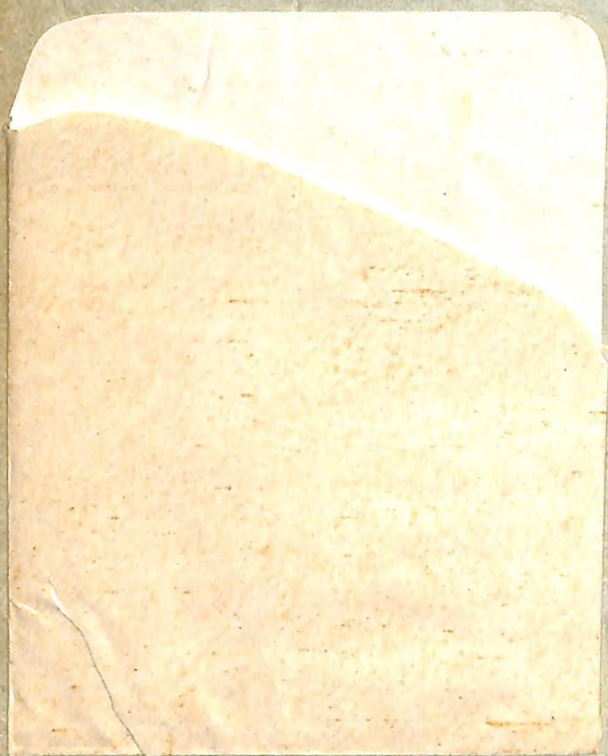
Т 610

С. С. СУРАЗАКОВ

ТӨРӨЛ ЛИТЕРАТУРА

4-чи КЛАССКА

ГОРНО-АЛТАЙСК-1972

ОБЩЕСТВЕННАЯ БИБЛИОТЕКА

80 (Алт)
С-900

С. С. СУРАЗАКОВ

ТӨРӨЛ ЛИТЕРАТУРА

IV КЛАССТЫНГ
ХРЕСТОМАТИЯЗЫ

Экинчи катап чыгарганы

*Горно-Алтайский автономный областьтын албаты
үредүзинин бөлүгү жөптөгөн*

000161

2

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

АЛТАЙДЫН БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫНГ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ • 1972

83.3 (a=632.1)-3971

~~C 6-6
900~~

T610

0-10-101

АР-БҮТКЕН КҮСКИДЕ

А. Адаров.

Күс.

Ойто ло күс једип келди.
Сары јалбырактар кейде айланат.
Јанып брааткан турналар ўни
Јангылга болуп кырларда артат.

Одө берген јайды сананып,
Өркиш агаш араайын шуулайт.
Ару сындарга чыга конуп,
Амыргы кожонгын андар тартат.

Ажын кезип салган јалаңдар
Алтын күннинг алдында амырайт.
Чанкыр тегериге бажыла түртүп,
Јажыл мөжим омок шуулайт.

Қыш клееткенине санааркап тургандый,
Қырлар баштары буурайа берди..
Мен күски күндерди сүўйдим,
Баштапкы карды энчикпей сакыйдым.

1. Улгерде поэт күстин кандый темдектерин көргүзет?
2. Ар-бүткенде күскиде кандый кубулталар болуп јат?

Јакылга. Бойыгар «Күс» деп бажалыкту куучын сананып бичигер.

Кырада.

Суулай берген сур салкын
Сүүп, кыраны сыймады.
Сары мажак сагалын
Сарбандадып сүйгүнди.

Алтынла өрүп салгандый
Арба, буудай жайканат.
Аштын жыды калаштый
Амтанду, жараш жытанат.

Жакылга. Бу үлгерде күстинг кандый агылу темдектери көргүзилген?
Күс керегинде өрө берилген эки үлгердинг чечен сөстөрүн темдектегер.

П. А. Чагат-Строев

Картошко керегинде кожон.

Б а л а з ы:

Кату жерди мен казып,
Мен казып,
Тобрагын жымжаттым,
Жымжаттым.
Нени чачар-саларын,
Саларын,
Чат сананып таппадым,
Таппадым.

Э н е з и:

Күбүр кара тобракка,
Тобракка
Картоп деген аш салар,
Аш салар.
Чыккан күчтинг ордына,
Ордына.

Бийик түжүм алылар,
Алылар.

Б а л а з ы:

Көндөй ойдык казала,
Казала,
Көмүп салдым картопты,
Картопты.
Оног ары мен, эне,
Мен, эне,
Канайдайын бу ашты,
Бу ашты?

Э н е з и:

Жердег сабы чыкса ла,
Чыкса ла,
Төзин онын көмөринг,
Көмөринг.
Көмөр тушта кичеезег,
Кичеезег,
Ток курсакту болорын,
Болорын.

Б а л а з ы:

Сабы чыгып келерде,
Келерде,
Көмүп салдым уйазын,
Уйазын.
Коштой кожо көк баргаа,
Көк баргаа
Өзүп калды — кайдайын,
Кайдайын?

Э н е з и:

Көк баргаадан коркыйла,
Коркыйла,
Калактап сен отурба,
Отурба.

Тазылыла јулуп сал,
Јулуп сал,
Қартошқонды бастырба,
Бастырба.

Б а л а з ы:

Қамық күчим салғаным,
Салғаным,
Тегин јерге барбады,
Барбады.
Қартоп ажым көп бүдүп,
Көп бүдүп,
Тойор курсак табылды,
Табылды.

Э н е з и:

Јылу оро казала,
Казала,
Јымжак өлөн төжөйли,
Төжөйли.
Јылга јийтен ажысты,
Ажысты
Јылулап, бектеп салалы,
Салалы.

Б а л а з ы:

Қартоп аштын тузазын,
Тузазын
Эмди, эне, јарт билдим,
Јарт билдим.
Эмди келер јасқыда,
Јасқыда
Эки анча саларым,
Саларым.

Э н е з и л е б а л а з ы:

Күлге көмүп јигенде,
Јигенде,

Лип тургадый, татузын,
Татузын!
Кайнадала јигенде,
Јигенде,
Қўўнге тийбес ток курсак,
Ток курсак.
Аш јўзўнинне кожулып,
Кожулып,
Аш амтанын кийдирер,
Кийдирер.
Қартошконы кўп салзан,
Кўп салзан,
Қардын сенинг ток јўрер,
Ток јўрер.

Алтайлар маала ажын саларын кемнен, качан ўренген? Слердинг јерде кандый маала ажы ўзўт?

М. В. Мундус-Эдоков.

Қас ла турна.

Қас кўлдў кайкалап јўреле, бойы куучындап айтты:

— Је база, мен бўдерде, јакшы ок бўткен куш! Јерле базып, суула кайкалап, учса, учуп јўредим, ай канатту куштардын ортозында мендий куш јок, јер ўстўнде ончо канаттунын кааны мен — деди.

Қастын куучынын турна угала, айтты:

— Чындап, қас, сен тенек бўдўптиринг! Бодон, санан: суула балык кирези јўзеринг бе? Јўгўрип, атка једеринг бе? Учса, канкерере кирелў учарынг ба? Ончо немени чала билгенче, бир немени быжу билзе, артык — деди.

1. Бу басняда кандый улус шоодылат?

2. «Ончо немени чала билгенче, бир немени быжу билзе, артык» деген сўстўрди јартагар. Бу сўстўрдинг учурына тўнгей кеп сўстўр таап, айдыгар.

М. В. Чевалков.

Кўбўлўк лў Адару.

Адару учуп, амырабай јўрди.

Ар чечектен соруп јўрди.

Көл жаказынаг Көбөлөк келди,
Көрүмжилү жараш учуп келди.
Адаруга Көбөлөк айтты:
«Ар чечекке не керек минедин?
Ару жүрбей, не быjarзыйдың?
Арынып жүре, өлөринг.
Ажыктап канадымды көрзөн!
Ай билдирлү жакшы торкодый.
Алтын-Тонуска¹ тендежерим,
Акалатпай, жендежерим» — деди.
Адару айтты:
«Көл жаказында конуп жүредин,
Көрүмжилү болуп мактанып жүредин.
Жай өдөрүн билбей жүредин,
Жайрадылып каларын эзебей жүредин.
Айландыра көкүп учуп жүредин,
Айыл тудуп аларын эзебейдин.
Кубуксып² учуп, мактанып жүредин,
Курсактаг аштаарын эзебейдин.
Кыру түжүп, кыш келгежин,
Куруйа кадып өлөринг.
Мени быjar көрүп не айдадың?
Мениг айымымды барып көрзөн,
Жиир ажым айылыма толо,
Лигенде, жиликтен тату.
Кирленип иштенип тапканымды
Кийининде жип, жыргап жадарым.
Белендеп алзам, аштабазым,
Бедренип кижиден суранбазым.
Айылчы сыйлаарга ажым жараар,
Айылчы жизе, мактап жанар» — деди.
Жайымдап Көбөлөк учуп жүрди,
Жайдың өткөнүн билбей калды.
Чын соок једип келерде,
Чырыя Көбөлөк тонгуп калды.
Күркунду куштын јеми болды,
Кулагы укжанныг каткызы болды.

¹ Алтын-Тонус — куштыг ады.

² Кубуксып — жыргап.

Көбөлөктый кижн, бу үлгердн ук!
Лазанып, јалкуурып јүргенннг
Јаткан јурты үрелер.
Колы нштебесе,
Коногында јннрн јок болор.
Колтугы сыстабаза,
Конуп јадары јок болор.

1. Баснянын учурын ла содержаниезин јакшы билнп алыгар.
2. Көбөлөк лө Адару ажыра кандый улусты көргүскенин билднгер?
3. Көбөлөк ажыра кандый улустыг кылык-јангын электеп јат?
4. Адару ажыра кандый улустыг кылык-јангын мактап јат?
5. «Көбөлөк лө Адару» деп басня неге үредет?

Јакылга. Бу басняны рольдор сайын үлеп, үренип алала, онын эдлп көргүзнгер.

Басня.

Ан-куштар эмезе кандый бир тын јок немелер ажыра улустыг жадын-јүрүмин, кылык-јангын көргүскен јаан эмес произведениени басня деп адап јат.

«Көбөлөк лө Адару» деген басняда М. В. Чевалков Көбөлөк лө Адарунын эрмектешкени, учында Көбөлөк өлүп калганы керегинде ајдат. Је шүүннп көрзөбис, автор Көбөлөк ажыра јалку, јазанчак улусты электөгенин, Адару ажыра иштенкей улусты мактаганын биледибис.

Анайда улустыг јүрүмин кандый бир тындулар ол эмезе тын јок немелер ажыра көргүскен художественный эп-арганы **аллегория** деп адаар. Басня — аллегориялу произведение. Басняларды көп сабазында үлгерлеп бичннр.

Басняны улус јебрен чактаг бери билер. Басня бичннр улус көп чактардын туркунына бойларынын произведениелеринде албатыга јарабас кылыкту улусты электеп, шоодып, оларды јакшы кылыкка, јакшы укаа-санаага үредетен.

Баснялардын учурлу кезик сөстөри кеп сөстөр болуп, албатылар ортодо текши таркаган.

Эн көп лө эн артык басняларды улу орус поэт И. А. Крылов бичнген, алтай басня бичннчн М. В. Чевалков болгон.

Кеп сөс. Иштенбес кнжн мунг күндн кысқанбас,
Иштенер кнжн бир күндн кысқанар.

АЛТАЙ ЧӨРЧӨКТӨР, ТАБЫШКАКТАР, КЕП СӨСТӨР

ЧӨРЧӨКТӨР

Ырысту.

Сүмер туунун күнет келтегейинде сүт көлдин жарадында бир уулчак журтады. Онын сыны жабызак болгон: өлгн ортозыла барганда, уулчак көрүнбейтен. Эки тийиннин терезинен элбек жакшы бөрүк эдинетен. Жаңыс эликтин бычкагынан жаан эптү өдүк кийетен. Јүзи теп-тегерик, көстөри жылдыстый болгон; ол качан да ыйлабайтан.

Бир катап сүт көлдин жанына ак-боро адына минген Ак-каан келди. Ого өткүн жараш үн угулды.

«Чечектер канайда кожондоор болды?» — деп, Ак-каан ичинде сананды. Аттан жайылып келеле, камчынын сабыла чейненин бажын айра тартты. Анда тегерик жүстү уулчактын отурганын көрүп ийди. Кичинек уулчак төнгөзөккө отурала, кургак комургайдан шоор эдип алган, жүзүнделтип ойноп отурды.

— Сенин адын кем, балам?

— Менин адым Ырысту.

— Адаг-энег кемдер болор?

— Адам Сүмер-Улан кара туу, энем сүтке түнгей Ак-Көл.

— Оны сен кайдан билип туруң?

— Туу мени жиилегиле азырайт, көл десе сүдиле сугарат.

Јаш баланын берген каруузы Ак-каанга сүрекей жарады.

— Сенин меге бала болор күүнүн бар ба, Ырысту? Мен сеге торко тон кийдирерим, алама-шикир курсакла азыраарым, чыйрак жакшы атка миндирерим.

Ырысту тыг мойношподы, ак-боро аттын учазына јеп-јенгил

учкажып ийди. Ак-кааннан бек тудунды, ак өргөөни көстөп жүре бергиледи.

Айылга жеткен соңында каанның жакылтазы башка болды. Уулчакка уйлар кабыртып койды. Ырысту кышкы күннинг соогына тонуп, жайгы күннинг жанмырына өдүп, уйларды кабырды. Түн-түш кабырар болгон. Салкын эзогине тийгизе соготон. Өдүгү бутка жаба каткан, тоны дезе жардына жаба каткан. Көстинг жажы төгүлөр болды. Оозы комудалду кожондоорго үрэнди. Же онын комудалын тындайтан кижиге жок болды.

Бир катап Ырысту жажыл өлөңнүн үстүнө жадып, уйуктай бергенин бойы да билбей калды. Түш жеринде ого бир буурыл башту, чырчык чырайлу өрөкөн базып келди.

— Сен, уулчагым, кырда жагыскан жүреринде, көзүңнөн жаш көрүнбөйтөн, оозыңнан комудалду кожондор угулбайтан эди. Эмди уйуктап жатканда, ненин учун кунукчымду онтойдың?

— Менин буттарыма кату баскан. Колдорымнын чагы жоголгон. Кардымда курсак жок. Түн-түш уйларла кожо жүрерге чагым чыга берди.

Жарган өрөкөн тайагын сыймап, азу сагалын жазап ийди. Көзүн сыккыйтып алала, айтты:

— А сен, уулчагым, уйларды жаттыргызайын дезен, «бып» дезен, озор жада түжер. Одорлодойын дезен, «тап-тажлан» дезен, уйлар одорлой берер.

Ырысту бажын көдүрүп, көзүн ачты: чанкыр теңериде изү күннөн башка неме көрүнбеди. Ол көзүн ойто жумды.

— Мөө! — деп, уйлар мөөрөжөлө, жер сайын баскылады.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырды.

Уйлар турган ла жерине ончолоры жаткылай берди.

Уулчактын комудалду кожонго астады. Онын жыргалы көптөди, ай канатту куштарла, алтан жүзүн чечекле ойноп жүрер болды. Уйлар дезе мөөрөбөй дө, кепшенбей де жадар болды.

Же Ырысту уйларды көп сабазында жаттыргызып турган учун, уйлар отобой, арыктады.

Бу керекти Ак-каан көрүп ийди:

— Жалку кулугур, уйларды кабырып билбей турун! Сен база кижиге бе? Мен сени эмди, кыс кижини чилеп, чеген быштырарым.

Ол күннөн ала Ырысту Ак-каанның алтан аркыт чегенин түнге-түшке уйку жоктон быжар болды. Уулчактын колдору тыштанбады: Ак-каанның абакайы, кул келиндерине аракыны

астырып, айылдап келген байларды, жайзандарды, камдарды сагыштарын чыгарта аракыладар болды. Олор туруп болбой, тоголонып жадат. Ырысту десе бир де амыр көрбөйт.

— Бу не бүдүштү иш! — деп, эзирик абакай кыйгырат. — Аркытты анайда быжар ба? Курч бычакла бажыңды кезерим! Узун жыдала жүрегинди кадаарым!

Каан эки балалу болгон. Уулы сегис жашка жетире өрө туруп баспаган, эрмектенбеген. Тоормош ошкош тоголонып жадар, торбок кептү бустап жадар болгон. Кызы десе шулмус болгон: чыйрагы тийиндий, ачынчагы жеекендий болгон. Ол унчукпай отуруп болбойтон. Көзи ачылбаган күчүк ошкош, жаантайын кангылап турар.

Бир катап кызычак карындажынаң эликтин кажыгын бляшкан. Уулчак кажыкты бектеп тудуп алган, бустап отурды. Кыс десе оны тырмап, чыгырып турды.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Кызычактын колы карындажынын бажына жапшына берди.

— Кайттыгар, мениң балдарым? Мындый неме өскө улустың журтында болзо кайдат! — деп айдала, мыны көргөн кааннын абакайы ыйлай-ыйлай эки балазын кучактай тутты.

— Бып! — деп, Ырысту шымыранды. Кааннын абакайы балдарына база жапшына берди.

Бу өйдө Ак-каан эжиктен кирди, олорды бир кезек кайкап көрдү.

— Бу слер эзирик пе айла кандый? — деп, Ак-каан кыйгырып сурады. Абакайын согорго колын көдүрди. Ырысту бойынын «бып» деген сөзин айдып ийди — кааннын колы абакайынын жардына жапшына берди.

Ырысту десе кургак комургайдан шоор жазаыла, жүзүн-башка жараштыра кожондой берди.

— Сен, бийттү, куртту Ырысту, талдама камдарды барып бери кычыр! — деп, каан кыйгырып айтты.

Ырысту тызырада жүгүрө берди. Канча бар камдарды ончозын жууды. Олор келеле, талдама малдардан мал тайды, тартуга бирден ат алды. Ичкен аракыларын түгезе урар тажуурлар табылбас, жіген эттерин бадырып салар үкпектер¹ табылбас болды, же кааннын билезин эмдеп болбодылар. Бастыра камдар баштарын жайкагылайт, семис этле кегиргилейт, жапшынышкан

¹ Укпек — этти артапсаска сугар жер.

каанның билезин болужы жок көрүп отургылайт. Қалганчыда карган дегени мынайда айтты:

— Жер-тенери бириккенинде улу Телтекпей деп кам бар эди. Қаанды эмдесе, ол эмдеер, оноң өскө бистин күч жетпес.

Ол жорукка Ырыстуны ок ийер эдип жөптөштилер.

Ырысту Телтекпей камга барды. Улу Телтекпей кам көк буказына минеле, каан жерине жедип келди. Тиштерин өткүре чилекейин чыкырып ийди:

— Андый ооруны жаспазам, Алтайды ашкан, магы чыккан адым кайда? Канза да танкы тарткалакта, олор ончозы айрылыжа берер — деп, улу Телтекпей мактанала, адынаң араай түшти, анча-мынча тыштанарга жажыл өлөңгө отурып ийди. Канзазын күйдүрерге отугын чагып алды. Бу тужунда Ырысту айтты:

— Слер, жаан кижги, жаш өлөңгө не керек отурыгар? Оның ордына ол жалбак жылу ташка отурзагар.

Телтекпей араай турды, жалбак ташка жамыркап отурды.

— Бып! — деп, Ырысту араай айтты.

Телтекпей кам узун соргуулду канзазын тартып отурды, ончолоры тынбай да анаар кѳргиледи.

— Бу канзада танкы божоголокто, слер жазыларыгар, кааным! — деп, кам Телтекпей мактанат.

Је ол экинчи, үчинчи, төртинчи канза танкыны тартты, каанның билезине кайкал болуп турганы билдирбеди, отурган ла бойынча отургылады.

Телтекпей кам өрө турды. Оныла кожо боро жалбак таш өрө көдүрилип келеле, камды јер јаар тартып ийди. Телтекпейдин көзи арај ла јыкпыгынан ашпады.

— Бу кандый аайлу таш болды, мениң балам Ырысту?

— Таштый ла таш эмей база. Туудан экелген таш. Туу ээзине мүргүгер, оноң болуш сурагар — деп, уулчак каруузын берди.

Телтекпей маңдайын јерге түртүп, мүргүди.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Камның маңдайы јерге јапшына бергенин анда турган улус көрүп ийди.

— А-а, айдарда, бу сенин кылыгың болгон бо, уят жок Ырысту? Эмди ле сени өлтүрерим! — деп, каан кыйгырды.

Ырысту он колын өрс көдүрди. Оның ай ошкош чырайы јаркындала берди.

— Тап-тажлан! — деп айдарда, каанның билези туш-баш-

ка тоголонышты. Улу Телтекпейдинг маңдайы жерден айрылды, таштан көчүги айрылды, көк буказына минеле, ары болуп маңг-татты. Онон бери оны бир де кижиге көрбөдү. Кичинекей Ырысту каанга жууктай базып келди:

Же, мени өлтүрөргө сананганыгар, эмди өлтүрүгөр!

Каан, былча туткан чычкандый, тырлажып турды. Кааннын абакайы дезе, жаан кара бакадый, балбайа берген отурды.

Балдары орын алдына жажынды, камдары ончозы качып атандылар.

Жаш Ырысту дезе алтын бозогоны алтап кирди, алтын ширееге жалтанбай отурды. Бир кезек отурала: «Тап-тажлаң» — деп бойына айтты, ширееден түжүрө секиреле, Сүт-Көлине, Сүмер-Улан кара туузына ойто жана берди.

1. Ырысту кандый уулчак болгон?
2. Ак-каан, онын абакайы ла балдары кандый кеберлү көргүзүлөт?
3. Камдар кандый кеберлү көргүзүлгөн?
4. Чөрчөктинг фантастический¹ жерлерин табыгар. Ырыстуга кем канайда болужун жетирет? Ненин учун ол ого болужат?
5. Албатынын кандый санаа-шүүлтези, күүни чөрчөктө айдылган?

Жакылга. Чөрчөктинг планын тургузыгар.

Керик бака.

Литкек сары көлдө бир бака журтап жаткан. Бир катап ол бойынын айылынан чыгып, тегерик сары көлдөн ырады. Тебинип-тебинип жемзеп барды. Тебинип-тебинип жүрөле, жанар жолун таппай калды.

Жолдо дезе ого жаан түбөк болды: кызыл чымалынын жолуна учурады. Чымалылар «макалу жымжак курсак табылды» дежип, онын үстүнө сыралыжып, ичи-кардын тиштей бердилер.

— О-ой! — Бака чыдашпай ыйлады. — А-ай! Слерде бир кичүү уйат бар ба, жок по? Азып жүргөн мени тиштеерге, аштап жүргөн менин каным сорорго не болдыгар?

Чымалыларга чындап та уйатту неме ошкош боло берди. Ончозы бакага жабыс мүргүдилер, мындый сөсти ого айттылар:

— Күндүлү бүткен слерди, бака, бистиң айылга кычырып

¹ Фантастика — жадын-жүрүмдө чын эмес немелер керегинде айдылганы.

турубыс, алама-шижирле күндүлеерибис, ачу аракыдан ичирерибис.

Бака јішкө кире берди. Нени јигенин ол ондобойт. Ажанып отурарда, кандый куучын болгонын торт ондобойт. Кандый төжөккө јадып ујуктаганын чек билинбейт. Аракыны көп ичеле, ажып калган монгус¹ эмтир.

Эртен тура бир чымалыдан јайнап сурады:

— Баштан баш болзын, бу тыттыг бажына чыгала, көрзөң: менин айылым кажы јанында болгодый.

Чымалы агашка чыгала, айтты:

— Мынаар төмөн күнбадыжында көл јалтырайт. Керек болзо, мен слерге чике барар јол көргүзип берейин бе?

— Ой, балам, сен кандый јакшынак! — Баканын сүүнгени сүрекей болды. — Баралы, баралы. Мен сени ичинг сыстаганча ла азыраарым!

— Јо-ок, — чымалы каруузына айтты, — мен јангыскан күндүледер күүним јок. Слерди кече бис ончобыс азырап, аракылатканыбыс. Бүгүн күндүлеерге турган болзогор, бисти ончобысты кычырыгар. Бис ончобыс јангыс өмөлү албаты. Тыштанганда да, иштегенде де јангыстан болорын билбейтенибис.

Анайдарда, бака бастыра чымалыларды бойына кычырды. Ол алдынан, јалбак көк таштый, тебинип-тебинип баратты, чымалылар дезе онын кийининен, кара суудый агып баргылады.

Ол агаштын ортозында канча ла чымалылар ончозы баканы эчиде јүрүп ийдилер.

Көслөгө јеткилеерде, бака ологго айтты:

— Слер, менин күндүмү айылчыларым, чүрче ле мында сакып алыгар, мен барып аш-курсакты белетезин, аракы-чегенди ассын деп јакылта берейин — дейле, суу төмөн чоп эде берди. Суудан дезе ак тосток көбүк бортылдай берди.

Чымалылар бир күн сакыды, экинчи күн база сакыды — је бакадан суру да јок.

Јетинчи күн чымалылардын энези чугулданды.

— Је болгой, баканын курсагын сакып турала, торолоп өлөтөн турубыс! — деди.

Курын кезе тартынып курчанала, эне чымалы айылы јаар басты. Бастыра чымалылар, курларын кезе тартынып курчанала, энезининг кийининенг јандылар.

¹ Монгус — мында айдылганы аайынча: күлүк, кайракан.

Онон бери чымалылар ол кезе тартып курчанган курларын чечпеген, бүгүнге жетире жүрүлөр. Олор эмдиге жетире тойо ажан-галак деп айдыжат.

1. Чымалылардын ла баканын кылык-яңгы ла эткен керектери ажыра кандый улус керегинде билдигер?

2. Чөрчөк кемдерди мактайт, кемдерди электейт?

3. Ан-куш, жүзүн-жүүр тындулар керегинде база кандый чөрчөктөр билеригер?

Такылга. Чөрчөктинг планын тургузала, план аайынча куучындап беригер.

Сары-каан.

Мынанг озо Алтайда Сары-каан деп каан журтаган. Чымалыдый малду болгон, кажат кептү жөөжөзи өргөззин өрс тиргеген. Же Сары-каан бойы тенек-керсүзи билдирбес кижиге болгон. Керек десе ачу ла татунын амтанын ылгаштырбайтан, кара ла күрөңнине өгин билбейтен.

Бир катап Сары-каан кулын кычырып алала, айтты:

— Менин кызым кандый бала таап алыптыр, барып ук.

Кул эжиктен тыркыражып чыкты. Каскак жолло жүгүрүккө барды. Келеле көрөр болзо — көк жарамас! — кааннын кызы кыс таап алыптыр. Мыны билген кул сүрекей тын корккыды. Ойто жанып келеделе бойында шүүнди: «Эмди мыны канайдар? Уул деп айтсам, Сары-каан бүтпей кайтсын, же чынын ого улус айдар болзо, болчок бажынды ол, кандыктын бажын чылап, үзе тартар. Кыс таптыр деп айткай эдим — жаман жар эжелдин дейле, бажымды ошкош ло үзер туру».

Кул жедип келди.

— Же... — деп, Сары-каан семизине тумчаланып, кыйгырды, — кандый бала таптыр? Түргөн айт, эки кулагым сүүнзин.

Кул эрдин де ачыл болбой барды. Эски тоннын эдеги эки тизезине копылдап турды. Самтар бөрүгү колында тырлажат. Такталган керегези сол кулагынын үстүндө чарчалат. Тиштери десе, соокко тонгондой, тазырайт. Сары-каан сегизинчизин кыйгырарда, кулы арайдан ла унчукты:

— Кы-кы-кы-с...

— Мен десе уул деп айдып турум, анайтканда, уул болор учурлу! Менин баш кезечилерим кайда?

Баш кезечилери жүгүргилеп келди. Кулды кайыш армакчыла

күлүп ийдилер. Бу ла өйдө боро бөднө учуп келеле, каанның бажына отура түшти.

— Эй, кул! — деп, Сары-каан огурды, — тургуза ла бу бөднөнү тут.

Баш кезеечилер армакчыны чечип ийдилер. Кул бастыра бойы тырлажып, бөднөнү тударга келди.

— Тенек десе тенек ле сен база! — Сары-каан карсылдада каткырды. — Канатту кушты кандый кижжи колло тудуп жүргенин көрдин сен? Мениң темир токтогымды алала, оныла сок!

Сары-канның жакылтазы сүрекей кату болгон. Кул оны укпай барар учуры жок. Темир токтокты келип тутты, онтоп, ыкчал, өрө көдүрди, талайып келеле, сокты. Боро бөднө бойтылдап ийди, канады тиркиреп, уча берди — темир токток десе канча ла бар уурыла Сары-каанның манган бажына келип түшти.

Каан кижинин бажы эки ийинине өтөктий жапшына берди.

1. Сары-каанның кандый кылык-жагын чөрчөк көргүзөт?
2. Кулдардын жадын-жүрүми кандый болгонуң чөрчөк көргүзөт?
3. Кандый учуралдан улам кул жеткерден айрылып калды?

Жакылта. Чөрчөкти чокум-жарт куучындаарына үренип алыгар.

Ус Али.

(Казах албатынын чөрчөгү).

Көп жыл мынан озо ак-жарыкта сүреен кату кылык-жанду каан журтаган. Улус оның көзине де көрүнөргө коркыйтан.

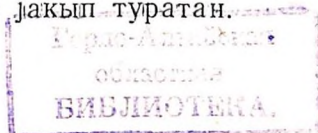
Болор ло болбос керек учун ол бойынның жуук жалчыларын кыйнап өлтүрөтөн. Ондо бир де нажы жок болгон; ого жуук жерлердин каандары андый кату кылык-жанду каанла нажылажар күүндери жок болгон. Каанның үйи ачу-коронноң ло кунукканынан улам туку качан өлүп калган. Же каанда жараш ла сагышту жнит уул арткан. Оның ады Хусаин.

Кату кылык-жанду жарган каан жер үстүндө жагыс ла бу уулын сүүйтөн.

Хусаиннинг нажылары ла нөкөрлөри көп болгон. Олорло кожо ол андап жүрөтөн, ок-жаадан адып маргыжатан.

Жалтанбас Хусаин андаарга сүүйтөн. Андап жүргенде, ол куру жанбайтан, жалчылары оның адып алган жерлик чочколорын кийининенг экелип жадатан.

Жарган каан уулыла не-не боло бербезин деп коркып, андаарга ыраак жүрбезин деп ого жакып туратан.

Je Хусаин ого жангыс ла каткыратан. Ол бойынын күчине ле эпчилине иженип туратан.

Анайда узак ойгө ончозы табыш жок, жакшы өдүп турган. Je бир катап Хусаин кулдары жогынан жангыскан андап барган. Бу жуукта ксрүнген жерлик чочконы адарга браадым деп, ол жангыс ла карган жалчызына айткан.

Карган жалчызы коркый берди:

— Сен, Хусаин, аярын, жерлик чочкого жидирип койдың.

Жиит каткырды:

— Je, карганак, коркыба. Мынайып мен баштапкы катап андап брааткан эмезим ине.

Онон адын камчылап ийеле, мангада берди.

Жүре береле, ол ло бойынча Хусаин жанбады.

Энир кирди, тегериде жылдыстар күйүп жалтырады, чечектердин жараш жыды жытанды.

Каан бойынын кыбынан жебин жуурып алган чыгып, чугулду сурады:

— Хусаин кайда? Менин уулым кайда?

Жалчылары төмөн көрүп, унчукпай турдылар. Хусаин кайдаар барганын озор карган каанга айдарга жалтанып тургандар. Жиитти жангыскандыра божоткон учун, озордын бажын ол үзүп салар ине.

Түн кирди. Каан токунап отурып болбой барды. Ол жерди тееп, камчызыла талайды.

— Эй! Жалчыларым!

Кулдары жүгүришип келди. Орө дө көрбөй, каан нени айткай не деп сакып турдылар.

— Тургуза ла барып, уулымды бедреп табыгар! Хусаинле не не боло берген деп меге жаман жар экелген кижининг оозына изү корголжын урарым.

Каан камчызыла база катап талайып ийди. Жалчылар жүгүрип барып, аттарына минеле, Хусаинди бедреп, туш-башка мантаттылар.

Көөркий жиитти озор узак бедрегендер. Хусаин жаан агаштын төзинде төжин жара тартытып салган жатты. Төжин, байла, жерлик чочко азу тижиле жара тарткан болор.

Жалчылар кааннын өлгөн уулынын сөөгининг жанында санааркап ла коркып калган турдылар. «Эмди не болгой не? Коркушту неме керегинде каанга канайып айдатан?» Өлгөн жиитти кө-

рүй ачынганынаң ла коркушту солунды каанга јетиреринен коркып, јалчылар ыйлап турдылар.

Айдарда карган јалчы айтты:

— Најыларым, кырдан түшкен суучактың јанында кичинек айылда јаткан күдүчи Алини слер ончогор билеригер. Ол күдүчи јокту, је сүреен сагышту, ол нени ле билер, нени ле эдер: той балкаштан јыракы да јазаар, ат тударга керектү армакчыны да кадар, шоор до эдип алган. Алиге барып, канайда этсе, јакшы болор деп сурап угалдар.

Күдүчи Али айылының эжигининг јанында чырбаалдардан корзина өрүй отурган эмтир.

— Бис сененг, Али, болуш сурап келгенис — деп, јалчылар түбек болгоны керегинде куучынын айдып божоткон кийининде сурадылар. — Коркушту кыйынду өлүмнен айрыларга бисти үретсең.

Буурыл бажын өрө көдүрбей, Али узак сананды.

— Кем јок — деп, арт-учында ол айтты. — Эртен турага јетире көп ой артып јат. Оттың јанына јадып амырагар. Слердинг түбегеерге болужарга албаданайын.

Арыган јалчылар отты айландыра јаткан. Агаштың јымжак бүрине ле чөлдинг өлөнгине јадып, түрген уйуктай бердилер.

Карган Али дезе уйуктабаган. Ол жука досколор ло аттың эн учугын экелип, бычакла нени де эде берди.

Эртен тура јалчылар домраның кунукчыл ла ачымчылу үнинен ойгонып келеле, карган күдүчини ксрүй ийдилер.

Али байдастанып алала, домра ойноп отурды.

— Эмди каанга баралдар — деп, карган күдүчи айтты.

Коркып калган кулдарга курчадып, ол каанның кыбына кирди.

— Сен меге, Хусаин керегинде солун айдарга келдинг бе? — деп, каан чукулду сурады.

— Э-э, улу каан, — деп, Али каруузын јандырды. Оноң түнде јазап алган домразыла ойной берди.

Домраның үни кунукчылду ла ачымчылу болды.

Угуп отургандар коркый бердилер — домра не болгонын јарт айдып берди. Каан отурган јеринен тура јүгүрди.

— Сен меге Хусаин өлгөни керегинде айдып туруң ба? Ја-ман јар экелген кижининг оозына изү корголјын урарым дегенимди сен билеринг бе?

— Каан, — деп, карган күдүчи токуналу айтты, — мен сеге нени де айтпадым. Мен бир де сөс айтпадым. Чугулын тудуп турган болзо, бу мен жазаган домраны каруузына тургус.

Каан ачурканып, домрага изү корголжын чачсын деп жакарды, корголжын домраны кылдын алдынан ойо өртөп ийди.

Анайып сагышту ла ус Али кааннын ондор тоолу жалчыларынын өлүмнөн айрып алды.

Оног ло бери казахтар домраны сүреен сүүди. Олор домранынын үнине келиштире бойынын жараш кожондорун кожондоп турар болды.

1. Ус Али жалчыларды кату кылык-жанду кааннан канайда айрып алган?
2. Өскө укту албатынын ойнойтон база кандый инструментин билерсеп?

Чөрчөктөр керегинде.

Чөрчөк албатынын оос поэтический творчествозынын жебрен өйлөрдөнг бери чүмделип келген бир кебери болуп жат.

Эмдиги өйдө алтай улус айдып турган чөрчөктөрдүн көп сабазы канча-канча чактар мынан озо чүмделген. Чечен тилдү, сүрекей керсү улус чөрчөктөрдү сананып таап, өскө улуска айдып туратан. Ол улус десе уккан чөрчөктөрдүн база өскөлөрине куучындайтан. Анайда бир тушта чүмделген чөрчөк үйөдөнг үйеге, чактан чакка ундылбай айдылып туратан.

Озогы чөрчөктөрдө айдылган керектер көп сабазында улустын да, ан-куштардын да ортозында болбогон керектер болот. Темдектесе, Ырысту «бып» деп айтканда, ончо немелер жапшыныжа берет, «тап-тажлан» дегенде, олор айрылыжа берет. Үренчи жерге үч катап согулала, кыс боло берет. Бу мындый керектер жадын-жүрүмде чын болбогон. Чөрчөктө ан-куш ла оног до өскө тынду неме, кичи чилеп, эрмектежип турар. Чындык буйдүмдү улусла, ан-куштарла коштой чөрчөктөрдө жүзүн-жүүр Желбеген, Алмыс, Жеек-Жылан, жер үстүндө качан да болбогон оног до өскө жеткер тындулар жерегинде айдылат. Мыны ончозын чөрчөкчилер бойлоры сананып таап алгандар. Жадын-жүрүмде чын болбогон керектер, тындулар, кандый бир немелер керегинде анайда айдылганын чөрчөктин фантастикасы — куулгазынду жери деп адап жадыбыс.

Же чөрчөктө чын жок деп айдарга сырангай жарабас.

Чөрчөктин төс учуры, анда айдылган санаа-шүүлте качан да

болзо — чындык, албатынын жадын-жүрүмин чике көргүскени болуп жат. Темдектезе, «Ырысту» деп чөрчөктө Ак-каан ла онын абакайы жокту уулчакты кулданып алала, онын күчин жигени, оны аайы-бажы жок кыйнаганы, камдардын мекези, «Сары-каанда» — кул кижинин шыралу жүрүми, кааннын калжу, тенек болгоны — бу ончозы чындык, жадын-жүрүмнен чике алынган болуп жат. Ак-каанды ла камдарды жокту Ырысту, Сары-каанды кул жендегилейт. Бу мынанг бис каандарды, байларды, камдарды женип чыгарга албатынын чын күүнзеген күүнин биледис.

Керик бакадый карам, жаман улус жок болзын, олор чымалылардый иштенкей, өмөлү, күндүчи болзын деп, албаты күүнзейтен. Кижикандый да буудагтан жалтанбас, сүмелү, тапкыр болзын деп сананатан.

Мындый чөрчөктөрдү чүмдеп, таркадып, алтай улус кижини ак санаалу, жакшы кылык-жангу, иштенкей болорына үрөпкен. Байларла, камдарла, каандарла тартыжарына көдүрген; келер өйдө оморды женеле, ырысту, жакшы жадын төзсөп баштаарына иженген.

Алтай албатынын чөрчөктөри жүзүн-жүүр учурлу болуп жат: ан-куш керегинде чөрчөктөр, жеткер тындуларла тартышканы керегинде ле улустын жадын-жүрүми керегинде чөрчөктөр.

Ан-куш керегинде чөрчөктөрдө ан-куш керегинде айдылат; же омордын кеберинде улустын кылык-жангы көргүзилген болуп жат. Онын учун бу чөрчөктөрдү бис кычырып, ан-куштар керегинде эмес, улус керегинде айтканын билип аладыс.

Жеткер тындулар керегинде чөрчөктөрдө теги улус жеткерлү, коркушту тындуларла тартышканы керегинде айдылат. Андый тындулар: жети башту Желбеген, Јеек-Јылан, Кер-Јутпа, Алмыс, оног до өскөзи. Бу мындый чөрчөктөрдүн геройлары шулмус, сүмелү, билгир улус болуп жат. Олор бойлорынын јолында турган ончо ло буудагтарды өдүп чыгадылар.

Улустын жадын-жүрүми керегинде алтай чөрчөктөрдө көп сабазында сагышту жокту ла тенек бай керегинде айдылат. Бу чөрчөктөрдө жоктулар ла байлардын көрүшпези, тартыжузы көргүзилген. Байлар — ачап, кара санаалу, нени де эдип билбес, кижинин ле күчин јиир улус. Керсү, билгир, иштенкей жокту улус оморды качан да жендеп чыгат.

Чөрчөктин сөстөри чечен, јараш болуп јат. Чөрчөкти айтканда, чөрчөкчи улус кеп сөстөрдү, укаа сөстөрдү, үлгерлерди тузаланып јат. Чөрчөктө анчадала эжер сөстөр (анча-мынча,

алама-шикир) көп. Олор ажыра чөрчөкчилер чөрчөкти кеерке-
дип, узадып айдып жадылар.

Алтай албатыда көп жүзүн-жүүр чөрчөктөр дө, көп атту-чуулу
чөрчөкчилер де бар. Же Улу Октябрьдан озо алтай чөрчөктөр-
ди кем де бичип, жуубаган. Бистин өйдө советский фольклорист-
тер¹ алтай чөрчөктөрдү жууп, шиндеп, кепке базып турулар.

Чөрчөк жагыс ла алтай албатыда бар эмес, орус, казах, гру-
зин, кыргыз, оноң до өскө албатыларда көп. Олордын чөрчөктө-
ринде база озогы жоктулардын жадын-жүрүми, тартыжузы кере-
гинде айдылып жат.

Бир канча чөрчөктөр советский өйдө чүмделген.

Класска эмес өткүрөтөн занятиеге жакылта.

1. Чөрчөктөргө учурлаган вечер өткүригер.
2. СССР-дин ле гран ары жанынын албатыларынын чөрчөктөрүнөң кажы
ла үрөнчик бир чөрчөк үренип алала, вечерде куучындап берзин.
3. Вечерде чөрчөктү бичиктердин выставказын эдип көргүзигер.
4. Кандый бир чөрчөкти рольдорло айдып, ойын көргүзигер.

Малчы-Мерген.

I

Ак тайганын колтугында,
Аржан суунын жарадында
Тоолоп болбос мал бийлеген,
Тайга жептү жөөжө ээлеген
Алты булунду кийис айылда
Айбычы деген бай журтады.
Алтан күдүчи жылкызын күдүди,
Бежен күдүчи койын күдүди,
Одус күдүчи уйларын күдүди.
Одорлу жерди талдап,
Ол күдүчилер кабырып жүрдилер.
Оноң мал жоголтпоско,
Түнге-түшке уйуктабай жүрдилер.

¹ Фольклористтер—албатынын оос поэзиясын жууп, шиндейтен улус.

Бир катап Айбычы бай
Оскө жерге көчөргө сананала,
Жалчыларына жарлады:
«Ак малды айдап,
Ар-жөөжөни коштозын» — деди.
Малчы деген күдүчи айтты:
«Эки таманым уладаган,
Барар аргам жок болды.
Жаман жожон ат беригер,
Койлорым айдап барайын».
Оны уккан Айбычы бай
От ошкош карара берди,
Катузын тартынып айтты:
«Эки будын оорыган болзо,
Эм берейин мен сеге;
Жаман ат сураган болзон,
Жоргоны берейин мен сеге».
Ат камчызыла Малчыны сойды,
Жалчыларын жакарып туруп,
Малчынын буттарын сындыртты.
Онон ары жаңы жерге
Көчүп ксндүгип, жүре берди.

* * *

Буды сынык Малчы көөркий
Бйлап-сыктап артып калды.
Түнге-түшке энмектеп,
Курсагын азыранып жылып жүрди.
Бир күнде амырап жатса:
Кула чычканмантап келеле,
Сынган буттарынын балузын
Ийне тижиле кемире берди.
«Өчөбөсти өчөдиг, кулугур,
Өлүмин менен алар турун,
Базынбасты базындын сен,
Бажынды үзүп чачарым» — деп,
Малчы ого чукулду айтты.
Кула чычканды алала,
Эки будын сындырып ийди;
Кулагынан тудала,

Эки көзүн ойып ийди.
Кула чычкан ыйлаганча
Жажыл жараш өлөнгө жетти;
Ийне тижиле кыркып жийле,
Алдындагызынан алты артык,
Озогызынан он артык болуп,
Кула чычкан жаранала,
Ойноп, мантап, жүре берди.
«Өлгөнгө тын беретен,
Өчкөн отты күйдүрөтөн,
Көс жокторды көстөндирген,
Бут жокторды буттандырган
Тыяду өлөн болбойтон бо?
Мени де жазатан болбос по?» — деп,
Малчы бойында бек сананды.
Жажыл өлөнгө жедерге
Жалмажыла жылып ийди.
Жажыл өлөнгө жеделе,
Жалбырагын үзүп,
Сынык будына жаба тутты.
Алдындагызынан алты артык,
Озогызынан он артык болуп,
Малчы-күдүчи жазылды.
Арыган сыны жеңиле берди,
Аштаган карды тойо берди.
Ойноп-жыргап сүүндү,
Ончо бойы чечектеди.
Ырысту күдүчи Малчы
Айдын-күннүн түштүгүн көстөп,
Айбычы байдын изин истеп,
Агаш тайакту базып ийди,
Алты өзөкти кечип ийди,
Алты тууну ажып келди.
Какпы таштын алдынан
Кызыл түйкү чыгып мантады.
Малчы деген чыйрак күдүчи
Сүрүжеле, жедип тутты.
Терезин сойоло, жака эдинди.
Тегин жолго токтобой,
Онон ары жүрүп ийди.

Ыраак, жуук барганын
Малчы торт ондободы.
Эмди ондоп көрүп турза:
Алтылу ат түжүне айланбас
Алтан эки толукту
Ак булутка једип калган
Ак өргөө көрүнди.
Ак өргөөнүн јанында
Ат тыныжы куу туман,
Албаты јүзи кызыл өрт
Јуулышкан мында тургулады.
«Јакшы улустын ортозына
Јаман кижі барза кайдар,
Јайрап јаткан курсагынан,
Бергедий болзо, јизе кайдар?» —
Малчы анайда сананала,
Ак өргөөни көстөл,
Онон ары базып ијди.
Анда једип келеле,
Јаан јыргалга кожулды;
Күн чыкканын көрбөди,
Түн киргенин билбеди.
Түнге-түшке јыргалга
Кызылышкан мында турды.
Бирде ондоп, тындап турза, —
Ак боро атка минген
Арслан кааннын јурты эмтир.
Алты кызын кижиге берген,
Эмди јетинчи кызына эш табарга
Јаан јыргалды эткен эмтир.
Јарды јалбак бөкөлөр јуулыштылар;
Айдый, күндий жараштар бар эмтир,
Алтын чүмдү байлар бар эмтир.
«Бу јуулган эр улустар
Ончозы бирден кожондозын,
Јараш, јакшы кожондогоны
Менин кызымды алзын!» — деп,
Арслан каан кыйгырды,
Байбак сагалын сыйманды.
Анда јуулган эрлер бирден

Кожондоп мында көндүктилер.
Ончозынын кийининде
Малчы баштап кожондоды.
Анча-мынча кожондогондо,
Отурган улустардын жүректери
Саржу чылап кайылды,
Ончо үйелери бождоды.
Атту жортуп келгени
Түжүп алып тындады,
Жою базып келгени
Жадып алып тындады.
База эмеш кожондогондо,
Как агаштар бүрленди,
Кату жерден чечектер өсти.
Каргандар ыйлажып отурдымар.
Жииттер каткырыжып отурдылар.
Малчы кожондоп токтогондо,
Арслан каан өрө туруп,
Бай ширеезинен түшти,
Ак-Шанкы кызын кыйгырды:
«Кандый эрди талдап алдың?
Капшагайлап меге айткын!»
«Кызыл түлкү жакалу,
Комустан жараш кожонду,
Малчы-Мергенге барадым;
Орыным оныла бирге салынган» —
Ак-Шанкы кыс айдып,
Малчынын колынан тутты.
Оны уккан Арслан каан
Айу кебин тартынды.
Қара көзи кандалды,
Алтын тайагын сый тайанды.
Алын эрдин жара тиштенип:
«Менин айылымды быжарзытпай,
Менин көзиме тегенек болбой,
Ары кедери барыгар,
Алтайымды кирлебегер!» — деп
Ачузын тартынып кыйгырды.
Ак-Шанкы ла Малчыны
Ак өргөбөзине чыгара сүрди.

«Айылым эжигин ачнагар!» — деп
Кату казыр жакарды...

1. Айбычы бай не кижжи? Онын байын ла казырын көргүскен сөстөрдү тем-
дектегер.
2. Малчы кандый улустан чыккан? «Эки таманым уладаган» деген онын
комудал сөстөрүнүн учурын жартагар.
3. «Тынду өлбөг» деп кандый өлбөгдү чөрчөк айдат? Чыккан ла малчы оны
жйле, не болдылар?
4. Малчы чыйрак уул болгонун кандый учурал көргүзөт?
5. Арслан каан кем ол? Онын журтында кандый жыргал болот?
6. Малчынын кожончызын көргүскен сөстөрдү кычырып беригер.
7. Арслан каан Ак-Шанкы ла Малчыны ненин учун журтынан сүрүп ийген?
Кызын ол кандый кижиге берерге сананган?

Лакылга. Малчынын кожондогону керегинде сөстөрдү үренип алыгар.

II

Ол күнненг ала эки нөкөр
Кара агашту жышка келдилер,
Чибби бүринен жапаш эттилер.
Жердег, суудан андап-куштап,
Курсак, кийимди таап жүрдилер.
Бир күнде Малчы
Кару эжине мынайда айтты:
«Ак-Шанкы, менин нөкөрүм,
Адаг айылына барып кел,
Ада-эненнин кадыгын көр,
Алты эжеге туштап кел;
Алты жестег нени эдедилер,
Оны база билип кел.
Апшыйагыма андап минерге,
Карган, жожон ат беригер — деп, —
Арслан каан адагнаг сура».
Ак-Шанкы кыйышпады.
Ада журтына једип келди.
Алтын эжикти ача тартты,
Алтын бозогоны алтап кирди.
От аякка отурала,
Он тулунгын сыймап айтты
«Апшыйагым ат сураткан.

Андап минерге керектү деген». Арслан каан өрө турды.
Көзин жаандадып, казыр көрди.
«Сениң јескинчилү эринге берерденг,
Алты јакшы күйүлериме де
Андап минерге ат јок.
Кече озор андай бергилеген,
Јазалду аттарды мине бергендер.
Сениң эринг кезер болзо,
Атту андаарга турган болзо,
Қара тайга бажында
Алты кулақту кара айгырым бар,
Оны барып тудуп алзын,
Андап оны минип јүрзин!» — деп
Қату, казыр кыйгырып айтты,
Қатап ойто јада берди.
Ак-Шаңкы јанып келеле,
Ада сөзин Малчыга айтты.
«Алдырбас, эжим Ак-Шаңкы,
Алты кулақту кара айгырды
Тудуп алзам, мөрим болзын,
Өлтүрип салзам, шорым болзын» —
Малчы эжине анайда айдып,
Ан кайыжынанг јазап эткен
Алтан кулаш армакчызын алды,
Эки эдекти кайра кыстады;
Абакайыла јакшылажала,
Айылынанг чыгып, көндүге берди.
Түнде болзо уйкузы јоктонг,
Түште дезе тыштаныш јоктонг
Қара тайга кырына чыкты.
Алты кулақту кара айгырды истеп,
Алтай үстин алты айландыра,
Јердинг үстин јети айландыра базып,
Алты тайга кырына чыкты,
Јүс будақту бай теректин төзинде,
Јалбак таштын үстүнде
Алты кулақту кара айгырдың
Уйуктап јатканын көрүп алды.
Алтан кулаш армакчыдан

Малчы чалмазын жазап ийди,
Уйуктап жаткан кара айгырды
Кыл мойынынаг чалмадап тутты.
Оног ары не болгонын
Малчы жокту билбей калды.
Бир ондонып көргөндө,
Кара агаштар бажыла учат;
База бирде көргөндө,
Жаан талай үстүндө жүрет.
Оног база билингенде,
Тенгериниг түбинде
Ак булутты аралап,
Көк булутка көмүлүп жүрет.
Анда да жок Малчы
Армакчызын салбай жүрет,
Сагыжын ончо жоголпой жүрет.
База бирде ондонып турза,
Алты кулакту кара айгыр
Кара тайга кырына токтоп,
Кабыргазы бүктөлүп,
Эки колтук жапылдап турат.
«Өлтүрөргө келдин бе?
Өскүрөргө келдин бе?
Кулун эдим агыспай,
Кунан күчим түжүрбөй,
Айдар сөстү айт.
Алтай үстүндө алтан алышты
Ончозын адагам, коркыбагам:
Жер үстүндө жетен каанды
Ончозын адагам, коркыбагам.
Жаңыс сенин армакчыннаг
Коркыганым сүрекей болды.
Сенин жүзүңди көргөмдө,
Күнгө тийгендий, көзим тайжылды.
Кайдаг бүткөн кезер эдинг?
Ада-энең кемдер болор,
Ады-жолуң кем болор?» — деп,
Кара айгыр оног сурады.
«Өлтүрөргө сени келбедим —
Арслан каанның айбызына келдим.

«Айгырымды бойыма экелип,
Эки колыма туттурзын» деген...
Азыраган менин адам жок,
Эмискен менин энем жок,
Оскүске өскөн кижиге эдим,
Адым менин Малчы эди» — деп,
Малчы ого каруузын айтты.
Сагыжы ойго токунап,
Кара айгыр бышкырып ийеле,
Каруузына мынайда айтты:
«Баатыр сакыган ат эдим,
Калыкка көрүнбейтен эдим.
Арслан каан мени тударга
Алтан жылга некежип,
Тудуп мени болбогон.
Сен мени таптың,
Сенин адың болор турум...
Сен баатыр бүткен эмтириң.
Сенин адың болгожун —
Малчы-Мерген баатыр болорунг,
Менин адым болгожун —
Канатту Кара ат болор» — дейле,
Кара ат силкинди,
Күмүш үйгөн бажына кийилди,
Алтын ээр арказына салынды,
Малчы-Мерген баатыр кийер
Канча кийимдери канжаада,
Жуу-жөпсели бүткүл болды.
Малчы-Мерген ончозун кийеле,
Канатту Карага минип,
Ойго жана желип ийди.
Көп сууларды кечип ийди,
Көп тайгаларды ажып келди,
Темир тайгага чыгып, көрүп турза:
Алты жакшы баялар¹
Андап неме таппаган эмтир,
Аш-курсагы божоп,
Торолоп өлөргө жеде берттирлер.
Аттарынын арказында

¹ Баялары — үйинин эжелеринин өбгөндөри.

Сагыскандар учуп турдылар;
Јети кырлу согондоры¹
Татка үзе јидиртип,
Ийнече ле чичкечек артыптыр..
Оны көргөн Малчы-Мерген.
Алтан аңды адып алала,
Бајаларына экелип берди.
«Алты јакшы бајаларым
Аштап өлөтөн учуры јок,
Ас та болзо, тапканымды
Арслан каан кайыныма беригер.
Артыктузын бойыгар јигер.
Семис эдин слер алыгар,
Јиндү кардын бойым алайын» — деп,
Малчы-Мерген баатыр
Бајаларына айдала,
Алтан аңның кардын алды,
Айлын көстөп желе берди.
Алты јакшы бајалар
Алтан аңның эдиле
Аштаганын тойдыра јидилер,
Артканын алып јандылар .
Алты јакшы күйүлери келерде,
Арслан каан сүрекеј сүүнди.
Алып экелген аңдар эдин
Алты кулакту кўлер казанга
Јазап јакшы кайнатты.
Баатырларын кычырып алып,
Макатып этти јий бергиледи.
Анча-мынча болгон сонғында
Анның эдин јиген улустардың
Јаактары талчый бергиледи,
Көстөри ончозының чоокырланды, а
Эзириктери јаанады.
Эжиктен чыгып болбой, энмектедилер.
Малчы-Мерген баатыр
Јапажына јанып келди,
Ақ-Шанкы абакайыла
Он колынан јакшылашты.

¹ Согон — ок-јааның огы.

Оң жаактан окшошкылады.
Малчы-Мерген эжине айтты:
«Көзимниг болзо оды сен,
Көксимниг болзо каны сен,
Кураңгы-жаман жүреримде,
Кызыл түлкү жакалу болорымда,
«Малчы-Мерген» деп адаган эдинг.
Айткан сөзинг келишти:
Канатту Кара атту
Малчы-Мерген баатыр болдым.
Аңдардын ичин жазап јун,
Јарык бакраска жазап кайнат;
Апшыйагымнын тапканы деп,
Ада-эненге апарып бер».
Ак-Шаңкы абакайы
Аңдардын кардын жазап арчыды,
Јарык бакраска кайнадып ийди.
Қааза тепшиге салала,
Ада-энезине экелип:
«Аннын кардын экелдим» — деди.
«Алты јакшы күйүлеримниг
Аңдарынын эдин јийле,
Эзирип, јүүлип отурым.
Сениг јаман эринниг
Аңдарынын кардын јибезим,
Ары кедери алып бар» — деп,
Арслан каан айдала,
Өрө турбай тоголонып јатты.
«Алты кызын сениг болордо,
Қалганчы кызын сурас болды ба?
Алты күйүүн кижі болордо,
Малчы күйүүн ийт болды ба?
Балаңнын күүнин јандырганча,
Амзазан кайдар аң кардын.
Қызынды ыйладып, јажын көргөнчө,
Јизен кайдар аң кардын» — деп,
Абакайы ого айдала,
Аннын кардын амзап јиди.
Арслан каан база амзады,
Амтанына чыдап болбой,

Он эргегин үзе чайнады;
 Ачып турганын ондобой,
 Қааза тепшининг түбин кармадады.
 Эмегениле блаажып турала,
 Эскизи жеткен кааза тепшини
 Эки башка ырта тарттылар.
 «Жаңыс тепшимди жара тарттыгар,
 Эмди этти неге саларыс!» — деп,
 Ак-Шанкы айдала,
 Ачынган бойы ыйлап,
 Кирлү тонынын эдегиле
 Эки көзин арчып турды.
 «Менин кымыс ичетен
 Алтын айагымды кызынча бер,
 Аннын карды бар болзо,
 Эжелзин деп база жакы!» — деп,
 Арслан каан кыйгырып айтты.
 Адазынын алтын айагын алып,
 Ак-Шанкы ойто жанып,
 Адазы айылынан көргөн-ууканын
 Төкпөй-чачпай айдып келди.

1. Арслан каан жокту күйүзине ненин учун ат бербеген? Онын кара-боро санаазы неден көрүнөт?

2. Малчы канатту Кара атты тутканын куучындап беригер. Бу учурал Малчы кандый кижин болуп бүткенин көргүзөт? Баатырлар, чөрчөк аайынча, кандый улус ортодон чыгып турган эмтир?

3. Малчы-Мергеннин ле Арслан кааннын алты «жакшы» күйүлериинин андаганын түндөштиригер—кемизин жакшы анчы? Малчы-Мерген алты бажазын түбөктөн аргадаганы — ол кандый санаалу кижин болгонун керелейт?

4. Аш-курсактын кем артык белетеп билетен эмтир — бай улустун билетинде бе, айла жокту кижинин журтында ба?

III

Көп күндөр өткөндө,
 Арслан каан бойунда сананды:
 «Түлкү жакалу Малчы-Мерген
 Тегиндү кижин эмес туру.
 Качан түбинде барала,
 Өч некейтени жарт туру.
 Оны удатпай жоголтор керек» — деп.

Бир жалчызын Малчыга ийди.
«Эртен эжигиме келзин,
Эрмек-сөзимди тындап уксын!» — деп,
Чокум кезе жакылта берди.
Жалчызы једип, Малчыга айтты,
Јандыра барып, каанына көрүнди.
Эртен күн чыккалакта,
Канатту Кара адын минген
Малчы-Мерген баатыр
Арслан каан кайынынын эжигине
Једип келген турбай кайтты.
«Малыга бөрү кирди бе,
Албатыга јуу кирди бе?
Не керек мени алдырттың,
Мени сүүбейтен кайыным?» — деп,
Малчы-Мерген баатыр
Кайынынаң келип сурап,
Кара көзине кан шаалды,
Кату жабагын јемире көрди.
Оны уккан Арслан каан
Тогус кат ширеезинен түшти,
Алтын эжигин ачып чыкты,
Малчы-Мергенди көргөн бойынча
Болчок жүреги борт этти,
Богоно сөөги¹ божой берди,
Айдып болбой чоколдоно берди.
Калганчыда жүк арайдан
Калтырууш үниле мынайда айтты:
«Мениң көзимниң оды сен,
Сен көксимниң каны эдинг,
Алты күйүүмди акалаган,
Артык-жакшызы сен эдинг.
Кийин күним узай берген.
Алын коногым кыскара берген,
Өлгөлөктө сениң ийденди
Эки көзимле көрөргө санангам.
Озогы өйдө, јаш тужымда,
Көк талайдың јарадында јуртагам;

¹ Богоно сөөги — јатпанак сыны.

Оног бери көчөрүмде,
Көдүртке көк торбок таштагам,
Ол эмди жажына жеткен,
Оны эмди менин
Алдыртып алар аргам жок.
Алты күйүүме айткамда,
Адыбыс бистинг жетпес дежет,
Күчибис бистинг жетпес дежет,
Ол бужаны экелип берзен,
Алты күйүүмниг аказы бол,
Жердеги малымныг кабортозын ал,
Албаты-жонымды бийле,
Ак өргөөмө сен журта».
Оны уккан Малчы-Мерген
Мойножып сөс айтпады.
Арслан каан кайынына
Мындый сөслө каруу берди:
«Аткан ок жуудан жанбас,
Айбылаган элчи жолдог жанбас —
Нени де этсе, слердинг табыгар,
Мойнойтон менде учур жок.
Жуук болзо, жети жылда,
Узак салза, тогус жылда
Слердинг эжикке ойто келерим,
Не болгонын айдарым».
Канатту Кара адынын
Тискинин ойто кайра тартты.
Кару эжи Ак-Шанкыга
Једип келеле, јакшылашты.
Арслан каан кайынынын
Јакылтазын айдып берди.
«Айланайын, Малчы-Мерген,
Менин сүйүген кару эжим,
Кара сагышту адамнын
Көк бука дегени —
Көк талайдын ээзи болор.
Јакшы санап турган эмес,
Јаман санап турган эмитир.
Өлбөс бойын өлөр турун.
Көк талайга једип келзен,

Ай эскиде јууктаба;
Айдын ак толузында јууктазаң,
Терең уйуктаар өйи болор.
Бу өйдө колго тутсаң,
Мөринг сениң болор туру,
Колго тудуп болбозон,
Оның мөри болор туру» — деп,
Ак-Шаңкы абакайы
Малчы-Мергенге сүмезин айтты.
Көстинг јажын туура тартып,
Узагына үйдежип койды,
Канатту бүткен Кара ат,
Чымыл чылап, уча берди,
Турган изи артып калды,
Барган изи көрүнбес болды.
Канатту Кара ат
Түш болгондо үдези јок,
Малчы-Мерген баатыр
Түн келгенде уйкузы јок,
Түмен тууны ажып ийди,
Көк тайганың кырына чыкты,
Көс једерден шиндеп турды.
Анча-мынча болбоды.
Јердинг тоозыны теңгериге чыкты,
Теңери булуды јерге түшти.
Табыш эмес табыш угулды,
Јылым таштар јарыла берди.
Бусташ эмес бусташ угулды,
Јаан суулар чайбала берди.
Эмди көрүп турар болзо:
Көл ээзи көк бука
Јылдык јердег јыт алган,
Айлык јердег көс көргөн,
Удура келбей канайтты.
«Коркыба, Малчы-Мерген баатырым,
Алтай ээзи Кара бука мен болойын,
Көк букала сүзүжейин.
Алтан кулаш армакчыңла
Сен оны чалмада,
Экүлеп оны өмөлөзөбис,

Бир аргазын табарыбыс» — деп,
Канатту Кара ат айдып,
Алтай ээзи Кара бука болды;
Ачу-корон бустап,
Көк букага удур басты,
Жылым кайаларды сүсти,
Кату жерлерди жара чапчыды.
Анча-мынча болбой туруп,
Эки бука келип тушташты,
Эки тайга кырынан
Энчейип келип сүзүшти,
Мүүстеринен от чыкты.
Жети жылга сүзүштилер,
Жерге неме түшпеди.
Тогус жылга сүзүштилер,
Тобракка неме түшпеди.
Адакы-учында келеле,
Малчы-Мерген баатыр
Алтан кулаш армакчызын чечти,
Көк буканы чалмадайла,
Кайра тартып жүрер болды.
Адакы-учында көк бука,
Көл ээзи куулгазыны,
Кайра көп тайкымып жүрди,
Ичкери ас жеңдеп турды.
Анайда күчи чыгып жүреле,
Күркүреде бустап айтты:
«Өлтүретен болзо, өлтүригер,
Өткүре мени кыйнабагар;
Жоголтор болзо, жоголтыгар,
Лободып мени кыйнабагар»,
«Жок, бис сени өлтүрбезибис,
Арслан каанның айбызына келгенис» —
Малчы-Мерген баатыр
Анайда каруузын айдып берди.
«Андый болзо, эртедең айтпай,
Неге мени кыйнадыгар,
Ар-күчим чыгардыгар,
Кара терим агыстыгар?» — дейле,
Көк өлөңгө жада берди.

Малчы-Мерген баатыр
Көк буканы колго тудуп,
Алтан кулаш армакчыла буулап,
Арслан каан журтын көстөп,
Элес эдип мантадып ийди.
Тоозы жок тайгалар ашты,
Тоозы жок суулар кечти.
База бирде көрүп турза,
Арслан кааннын жерине једиптир .
«Мен мойноп турган болойын,
Сен албанла алып бараткан бол» —
Көк бука айдала,
Бустап, огурып, сыктай берди.
Көк буканын огурыжына
Жылым-таштар жемирилет,
Јаткан јадык јатыра сынат,
Балалу андар балазын таштайт,
Уйалу куштар уйазын таштайт,
Көк буканы анайда сыктадып,
Арслан кааннын ат чакызына
Экелип, бектеп буулап, кыйгырды:
Көк букагарды экелип,
Ат чакызына бууладым,
Айбыгарды амыр јүрүп,
Айткан сөслө бүдүрдим!»
«Қалак-кокый, кайран балам,
Малчы-Мерген баатырым,
Көк буканы ары агыт,
Бустап ийген үни коркушту.
Бырчайып турган бүдүжи јаман.
Көк талайдын ээзи эмтир.
Ойто ары жерине божот» — деп,
Ак өргөдөң үн угулды,
Алыс јерде немедий болды.
Оны уккан Малчы-Мерген
Ачынбас бойы ачына берди,
Тарынбас бойы тарына берди.
Канатту-Қара адынаг түшти,
Ак өргөнің алтын эжигин ачып,
Алтын бозогоны алтап кирди.

Ак өргөөнүн ичи ээн болды.
Айландыра шингдеп көрүп турза:
Арслан каан кайыны,
Онын жараш абакайы,
Алты жакшы күйүзи
Алтан эки бутту
Алтын орын алдында жаттылар,
Сагыштары чыгып калтырлар.
Оны көргөн Малчы-Мерген
Ойто кайра чыгала,
Көк буканы чечип ийди,
Айрыларда мынайда айтты:
«Көк көлинге жана бер».
Көк бука көк көлди көстөп ийди,
Малчы-Мерген баатыр
Бойынын айылын көстөп жаныл,
Эки башка жүре бергиледи.

1. Арслан каан нениг учун Малчы-Мергенди жоголторго санаган? Оны кайдаар ийет?
2. Малчы-Мергенге Ак-Шапкы абакайы кандый сүмө айдып берди?
3. Көк талайдын ээзи көк булака Малчы-Мерген тартышканы керегинде куучындап беригер. Канатту Кара ат бойынын ээине кандый жөмө жетирет?
4. Арслан каан да онын жуук улузы, Малчы-Мергенге көрө, коркунчак, кортук улус болгону кандый сөстөрдөг көрөдигер?

IV

Канча күндөр өткөндө,
Арслан каан сүмө сананала,
Алты күйүлерине мынайда айтты:
«Айбыларым кыйышпай уккан
Малчы-Мерген күйүүмди кычырыгар.
Жетен ирик өлтүригер.
Жетен тажуур аракы белетегер,
Жети күнге той эдигер.
Малчы-Мерген күйүни
Анча-мынча эзиртип алала,
Одус жылга ачиткан
Сары тажуурда коронды берип,
Онын тынын жоголтыгар!

Ол тагманы жоголтпогончо,
Биске жүрүм жок болор!»
Оны уккан алты күйүзи
Канатту Кара ат минген
Малчы-Мерген баатырга
Кайынынын жакылтазын жетирдилер.
«Айтканыгарга алкыш болзын,
Араай табынча барарым, саказын!» —
Малчы-Мерген баатыр
Бајаларына айтты.
Бајалары ойто атандылар,
Удабас келер деп айдып бардылар.
Ак-Шанкы абакайы өрө турала,
Малчы-Мергенге жууктап келди,
Бажын араай сыймап,
Кару үниле жакарды:
«Адам сени күндүлеерге
Ак санаазыла кычырган эмес,
Айдып, күннинг жаркынын
Сенег айрыырга турган эмтир.
Барарын кыйышпай бар,
Айткан сөзин тындап ук.
Урган ажын колго алба,
Эрдинге тийгиспе:
Өлбөгөн бойың өлөринг,
Барбаган бойың барарың»
Кара көзининг жажын арчыды.
Оны көргөн Малчы-Мерген
Жүрегине ырыс толды,
Жүзине күн чалыды,
Ак-Шанкыга чике көрүп,
Бар жүрегинен мынайда айтты:
«Кару эжим, сен барда,
Канатту Кара адым барда,
Изү келзе, серт этпезим,
Уўле келзе, «ары тур» деерим.
Бистин күн изү сообос,
Бистин жүрүм жангыс, айрылбас,
Айткан сөзинг ырыс болзын,
Ойто келгенче, жакшы болзын!»

Арслан каан кайынына
Анча-мынча болбой жетти.
Албаты кара агаштый жуулышты,
Аттар акка бадышпас эмтир,
Қазандарда эт кайнайт,
Аркыттарда аракы турат.
Алтын тонду алыптар,
Мандык тонду баатырлар,
Агас тонду жайзандар,
Торко тонду байлар —
Ончозы мында жуулган эмтир.
Ол улустынг ортодо
Азыйда Малчы койлорын куткен
Айбычы бай кожо ок болды.
Аракыдан ичкендердинг
Кожон-комуды чойилип турды.
Қанатту Қара атты буулаарга,
Алтан алып жүгүрип келдилер;
Қолтуктап Малчы-Мергенди тударга,
Жетен алып једип келдилер.
Эжик ачар эжикчилер
Алтын эжикти ачып ийдилер,
Төжөк салар төжөкчилер
Ак кебисти төжөдилер,
«Көзимниг оды ошкош,
Көксимниг каны ошкош,
Алты күйүүмниг аказы сен,
Јер үстүнде мактулу сен,
Айбымды јакшы бүдүрген учун,
Ак-Шанкы кызымды сеге
Эш эдип бергем учун,
Албатымды жуугам,
Аш јакшызын белетегем.
Адаларыбыстынг ичкен ажыла,
Аракыла күндүлеерге санангам» —
Арслан каан Малчы-Мергенди
Тура жүгүрип, уткып айтты.
Бойы күйүзин колтуктап,
Ак ширдекке отургысты.
«Аракы ашты ичпезим мен,

Арбап жаман айтпас туругар,
Коронду курсакты жибезим мен,
Кумудап меге өөркөбөс туругар» —
Малчы-Мерген отурып,
Арслан каанга каруузын айтты.
Аракы колго тутпай,
Кату көрүп отура берди.
Арслан каан аланзыбады,
Алты күйүзүн жакарып айтты:
«Кожончыларды экелигер!»
Алтан түйнөй келиндер киреле,
Алтан аякка арака тудунып,
Малчы-Мергенге кожондодылар.
Олордын кожонун угала,
Жымжабас Малчы-Мерген жымжады,
Ак-Шаңкынын жакылтазын ундыды.
Алтын чөчөйдү алала,
Аракыдаг ичип ийди.
Анча-мынча болбой туруп,
Эди-каны изий берди.
Эрмек-сөзи көптөй берди.
Озо баштап урган арака
Ак тажуурда арака болгон.
Оны ээчий урганы
Кара тажуурда арака болгон.
Малчы-Мерген эзиргенде,
Сары тажуурда арака алып;
«Жаңыс тынып ичип ий» — дешти.
Малчы-Мерген тажуурды алды,
Бөгин алып ичкелекте,
Канатту Кара ат киштеп ийди:
«Кару нөкөрүм Малчы-Мерген,
Ачу сууга тын үстүкпө,¹
Ак-Шаңкы эжинин айтканын
Аракыла кожо ичпе!» —
Кату жерди ойо чапчыды.
Оны уккан Малчы-Мерген
Ачынбас бойы ачынды,

¹ Тын үстүкпө — тын алсадаңба.

Ачу-жорон кыйгырды,
Алтылу ат кўнине айланбас,
Алтан эки толукту
Ак өргөө жарыла берди,
Алтай үсти торгула берди,
Ай жаркыны бөктөлө берди.
«Өчөбөсти өчөдигер —
Өлүмди мененг аларыгар!
Базынбасты базындыгар —
Бажыгар меге үстүреригер!
Арслан каан кайыным,
Алты жакшы бажаларым,
Айбычы жаан байым,
Менни алдыма чөөдөгөр!
Эмди мен слерди кўндүлейин!» — деп,
Ачуун тартынып кыйгырды.
Кара көзине кан шаалды,
Сары тажуурды бектеп тутты.
Арслан каан эртеден
Санаазын таппай калган,
Алты жакшы баязы
Көстөрүн жумарын ундыган,
Айбычы бай дезе
Чөөчөйдө аракызын ичерге ундыган.
Кайыг тозындый кажайгылаган,
Кан жиген ийт ошкош,
Калтыражып отургылады.
Малчы-Мерген баатыр
Сары тажуурда аракыны
Агаш чөөчөйгө урарда,
Агаш чөөчөй күйе берди;
Алтын чөөчөйине урарда,
Алтын чөөчөй кайыла берди.
«Бойыгардын жазатан аш эмей,
Бойыгар ончо төрөөндөр эмей,
Тажуурдан ичигер,
Тарынышпай жаныгар!» — деп,
Малчы-Мерген калганчыда айтты.
Сары тажуурда сары коронды
Белен оосторго уруп ийерде,

Ак өргөөнүн ичин
Сары жалбыш курчап ийди.
Малчы-Мерген баатыр
Канатту Кара адына минди.
Арслан каан кайынын,
Алты жакшы бажаларын,
Айбычы өштү байын
Сары коронло өртөйлө,
Айылын көстөп желип,
Ак-Шанкы эжине мендеди.
Жанган соңгындагы ырысты,
Отурган улустар, бойыгар чүмдегер,
Мениң укканым мында божоды,
Бурулап жаман айтпагар.

1. Кара сагышту Арслан каан Малчы-Мерген баатырды базарга база кандый «сүме» тапты?
2. Ак-Шанкы не ле немени озолодо билер үй кижн болгоны недег билдирет? Малчы-Мерген үйине сүрекей кару кижн, ого кандый сөстөр айдаг?
3. Арслан каан Малчы-Мергенди «уткып» айткан сөстөрнннг онын база кандый кылыгы жарталат?
4. Малчы-Мерген каанды ла байларды кандый сөстөрлө бурулайт?

Жакылга. Кай чөрчөктинг кажы ла бөлүгүн бажалыктап алыгар. Бажалыктар аайынча кай чөрчөкти такып куучындап береер.

Кай чөрчөктөр.

Алтай кай чөрчөктөр тегин чөрчөктөрдүн аңыланьп жат. Кай чөрчөкти улус топшуур согуп, кайлап айдып жадылар. Ондый улус көп эмес, ненинг учун дезе, тушкан ла кижн кайлап албас: онызына аңылу таскаду ла жарамыкту үн керек.

Алтайдын атту-чуулу кайчыларынын бирүзи Николай Улагашевич Улагашев болгон. Ол 17 мартта 1861 жылда Майма аймакта Сары-Жокша деп өзөктө чыккан, 30 январьда 1946 жылда Горно-Алтайск городто жада калган. Бойынын узак жүрүминде Н. У. Улагашев көп жаан кайчылардын чөрчөктөрүн уккан, бойы оморды, Алтай ичиле жоруктап, албатыга улай ла кайлап туратан. 1939 жылда Совет башкару Н. У. Улагашевти сүрекей жараш кай чөрчөктөри учун «Знак Почёта» орденле кайралдаган. 1937 жылдан ала алтай поэттер ле фольклористтер онын чөрчөктөрүн

Николай Улагашевич Улагашев (1861—1946).-

бичип, көп бичиктер эдип чыгарган. Оныла коштой өскө дө кайчылардын чөрчөктөри жуулып, кепке базылган. Алтай кай чөрчөктөрдүн эн ле жаан жуунтызы «Алтай баатырлар» деп адалат. Ол көп томду бичик.

Кай чөрчөктөрдө жаан ийде-күчтү баатырлар керегинде айдылат. Олордын көп сабазы жокту улустын ортозынан чыккан. Олор каандарла, байларла тартыжып эмезе тууразынан табару эткен тыш өштүлерле тартыжып, албатыны кыйыннан, олјодон айрып, амыр-энчү, жайым, ырысту жадын-јүрүм учун туружат. Баатырлар качан да болзо, сүрекей күчтү, неден де жалтанбас, ойгор ло ак-чек санаалу, нени де эдип билер улус болот.

Ондый кай чөрчөктөрдүн бирүзи — «Малчы-Мерген». Бу чөрчөкти Н. У. Улагашев те өскө дө кайчылар кайлайтан.

Малчы озо баштап Айбычы деп жаан байдын кулы болгон. Ол өскө кулдарла кожо онын тоозы жок малын күдүген. Жажына ат минбей, јойу јүргенинен улам онын «эки таманы уладаган». Байдан ат сураарда, кырс, казыр бай, ачынала, онын будын сындырткан. Мынан көргөндө, жокту, кул улустын јүрүми озогыда кандый күч болгон! Бай кижин бойынын кулын өлтүрүп те салза, маказы канбайтан, ненин учун дезе, онон до өскө кулдар ондо толтура болгон. Кижин өлтүргени учун дезе оны кем де каруузына тургуспайтан.

Ан-жуш, курт-конгус онон до өскө тындулар ар-бүткенди кижиден артык билер деп, озогы улус бодойгон. Бу санаа-шүүлте Малчы будын канайда јасканы керегинде куучыннан көрүнөт: озо чыккан, онон Малчы «тынду өлөнг» таап јийле, јазыладылар. Кижини, ончо тындуларды бастыра оорулардан јазатан, керек дезе өлүмнен де тиргизетен ондый «тынду өлөнг» эмезе «тынду суу» барына озогы улус чын бүдүп туратан. Олордын андый бүдүмјизи бу чөрчөктө айдылган.

Малчы жокту-јойу јүрзе де, је бай улустан ыраак та артык көрүнөт. Ол чыйрак болгонынан улам мантаган түлкүни сүрүжип тудат; чечен тилдү, «комустан јараш кожонду» болгонынан улам Арслан кааннын кызы, Ак-Шанкы, ого күүнин салат. Арслан каан кызын ого бербезе де табы, је бастыра албатыга јарлаган сөзинен чыгарга кажы ла кижиге јарабас, ујат болгон. Онын учун кызынын күүнин албанла буспаза да, је күйүзи жокту, тенибер кижин болгонынан ујалып, олор экүни јуртынан сүрүп ийген. Онон күйүзи андап барарга ат сураарда, каан, ачап Айбычы бай чылап ок, бербеген.

Алтай кай чөрчөктөрдө Малчыдый чыйрак, керсү, чечен, ийде-күчтү улустан ла баатырлар болот. Же олор минер адына, жуучыл кеп-кийимине, ок-саадагына јединзе — ол ло тушта баатыр деп адалар аргалу. «Ат-канат» деп озогы алтай кеп сөстө тегиндү айдылбаган. Кай чөрчөктөрдө ат куулгазынду тынду болуп јат: кижн чилеп эрмектежер, не ле болуп кубулар, не ле немени озолодо билер, көрөр, онон до ары. Ат — баатырдыг эн артык нөкөри, болушчызы, эп-сүме айдаачызы. Кай чөрчөктө ондый ат баатырла кожо бүдет, оныла кожо өлөт.

Малчыда база јангыс өйдө бүткен ады — Канатту кара ат бар эмтир. Же ол ат ээзи эр-кемине јеткенче, тайгада јажынып, онын келерин сакып јүрген. Арслан каан оны тудуп аларга «алтан јылга» сүрүшкен. Же оны јангыс ла ээзи тудуп алар аргалу. Малчы учы-учында ол адына учурап барган.

Баатыр боло берген сонгында Малчынын бойынын адына Мерген деп сөс кожулат.

Баатыр Малчы-Мергеннинг сүр-кеберин кай чөрчөк ончо јанынан јаркынду көргүзөт. Ол бойынын Малчы деп адына келиштире, сүрекеј јакшы малчы. Канатту Кара атла тартышканы — алтай улус эмдик аттарды үрөткенине јуук көргүзилген. Ого коштой, ол мерген аңчы: «алтан аңды» јыга адат. Озогы алтай улус аңдап барала, бирүзи аң аткажын, өскөлөриле үлежип алар јанду. Малчы-Мерген, ак сагышту, улуска буурзак кижн, аңдап барала, түбекке түшкен алты «јакшы» бајазына аткан аңдарынын чоң эдин берет, бойы ич-кардын ла алат. Малчы-Мерген — јаан ийде-күчтү, эп-сүмелү, недең де јалтанбас жуучыл кижн. Арслан каан онон кут јок коркып, учында бойын өлтүрбөзин деп, оны јоголторго, јеткер тындуга — көк талайдын ээзи көк букага — ијет. Малчы-Мерген карууна ајдат:

Аткан ок жуудан јанбас,
Айбылаган элчи јолдон јанбас.

«Ол барган бойынча көк буканы јендеп, Арслан кааннын јуртына армакчыла сүүртеп экелет. Малчы-Мерген качан да чындыкты сүүр, кара-боро санаалуларды көрөр күүни јок кижн. Арслан каан, Айбычы бай, онон өскө улус оны туйка корондоорго санангылаарда, ол коркушту тын ачынып, калаптанып, олорго удура ајдат:

Өчөбөсти өчөдигер,
Өлүмди менен аларыгар!
Базынбасты базындыгар,
Бажыгар меге үстүреригер!

Анайда айдала, коронды олордын бойлорынын оосторына уруп ийет. Же онызыла коштой Малчы-Мерген бойынын жуук улустарына сүрекей кару кижги. Темдектезе, сүүген үйине — Ак-Шанкыга — ол кандый жылу сөстөр айдат:

Кару эжим, сен барда,
Изү келзе, серт этпезим,
Уўле келзе, «ары тур» деерим.
Бистин күн изү, сообос,
Бистин жүрүм жангыс, айрылбас...

Кай чөрчөктө Ак-Шанкынын да сүр-кебери жаркынду көргүзилген. Ол кижинин бойына, жоктузына көрбөйт, кижини онын кылык-жангыла, билериле, узыла баалайт. Онын учун ол Арслан кааннын журтына жуулган байлардын бирүзине де барбай, сүрекей жараш үндү кожонгчыга — жокту Малчыга — күүнин салат, ого барат, оны жажына сүүйт. Ол кааннын балазы болзо до, же жокту Малчыла кожо журтап, көп жакшыга үренет. Темдектезе, онын эжи Малчы-Мерген андап барала, ого аткан аңдардын чон эдинин ордына ич-карын экелип берерде, ол оног сүрекей амтанду курсак жазайт. Адазына — Арслан каанга — эжимнин андап барала, тапканы деп, кайнаткан ич-карынды экелип берерде адазы: «Ары кедери алып бар» — деген. Же оног бир эмеш амзап көрөлө:

Амтанына чыдап болбой,
Он эргегин үзе чайнады;
Ачып турганын ондобой,
Кааза тепшинин түбин кармадады.
Эмегениле блаажып турала,
Эскизи жеткен кааза тепшини
Эки башка жырта тарттылар.

Ак-Шанкы сүрекей керсү санаалу кижги. Ол адазынын кара-боро санаазын, жаман кылыктарын билип, Малчы-Мергенди каан көк букага ийерде, ол тегин бука эмес, «Көк талайдын ээзи болор» деп ажындыра айдып берет. Оны канайда јендеп аларына эп-

сүмө айдат. Арслан каан Малчы-Мергенди корондоорго сана-
нарда, Ак-Шанкы оны да ажындыра сезип, эжине жакарат.

Урган ажын колго алба,
Эрдине тийгиспе:
Өлбөгөн бойын өлөрүң,
Барбаган бойын барарың.

Малчы-Мерген ле Ак-Шанкыга көрө, Айбычы бай ла Арслан
каан чөрчөктө кижн бүүштү, кижн кылыкту эмес көргүзилген.
Олор бийиркек, ачап, казыр, кара-боро санаалу, же ол ок тарый-
ын жаан баатырдын алдына коркунчак, кортук улус. Жаан баа-
тырды — Малчы-Мергенди — Арслан каан көргөн лө тарыйын
«болчок [жүреги борт этти, боғоно сөөгн божой берди!» Малчы-
Мерген көк буканы Арслан каанның журтына экелерде, оның
огуружынаң коркып, Арслан каан билезиле алтын орын алдына
жакынып, «сагыштары чыгып калдылар».

Кай чөрчөктөгн баатырлар жүрүмде чын ла болгон баатыр
улус эмес. Олордын кебери албатынын, кайчылардын санаа-
зында ла амадузында табылган. Же баатырлардын бүүрген ке-
ректери, улу тартыжузы албатынын чындык күүн-санаазын,
амадузын көргүскен.

Кай чөрчөктнң такып айдылар сөстөри.

Кай чөрчөктөрдө бир ле сөс эмезе бир канча сөстөр канча-
канча катап **такып айдылганы** учурап јат. Оосло айдар тушта
анайда такып айдылганы чөрчөктн эске јакшы алынарга болуш-
ту болгон, бир јанынаң дезе, такып айдылганы керектнң учурын
тереңжиде көргүзип јат. Темдектезе, «Малчы-Мерген» деп кай
чөрчөктө: «оны уккан», «оны көргөн», «көп күндер өткөндө» деп
сөстөр, эмезе:

«Өчөбөсти өчөднң, кулугур,
Өлүмнң менен аларың.
Базынбасты базындын сен,
Бажынды үзүп чачарым».

Эмезе:

«Түнде болзо уйкузы јоктон,
Түште дезе тыштаныш јоктон».

Эмезе:

«Көзимнинг болзо оды сен,
Көксимнинг болзо каны сен».

Андый сөстөрдиг көп сабазы бир ле чөрчөктө катап-катап учураар эмес, өскө дө чөрчөктөрдө учурап јат. Темдектезе:

«Турган изи артып калды,
Барган изи јок болды»

деген сөстөр көп чөрчөктөрдө бар.

Такып айдылар сөстөр канча чактардыг туркунына чүмделип келген. Олор эптү, чечен, үлгер кеберлү айдылган учун јаантайын бузулбайтан. Андый сөстөр кайчынын куучынын јарандырып, чечен эдил јат.

Гипербола.

Кай чөкчөктөрдө баатырлар тегин кижидий эмес, сүрекей јаан бүдүмдү, коркушту ийде-күчтү, бүдүрген керектери кайкамчылу болуп көргүзилген. Албатынын санаазында јангыс ла андый геройлор улу керектерди бүдүрер аргалу болгон. Баатырларды андый эдил көргүзерге кайчылар анылу поэтический эпаргала — гиперболала (көдүринилү көргүзүле) — тузаланат. «Малчы-Мергенде» андый гиперболалар көп. Темдектезе, Малчы-Мерген «Алтай үстин алты айландыра, јердин үстин јети айландыра јазып, алты тайга кырына чыкты», «кара агаштар бажыла учат», «јаан талай үстүнде јүрет», «тегеринин түбинде ак булутты аралап, көк булутка ксмүлип јүрет».

Андый гиперболалар чөрчөктө улай ла учурайт.

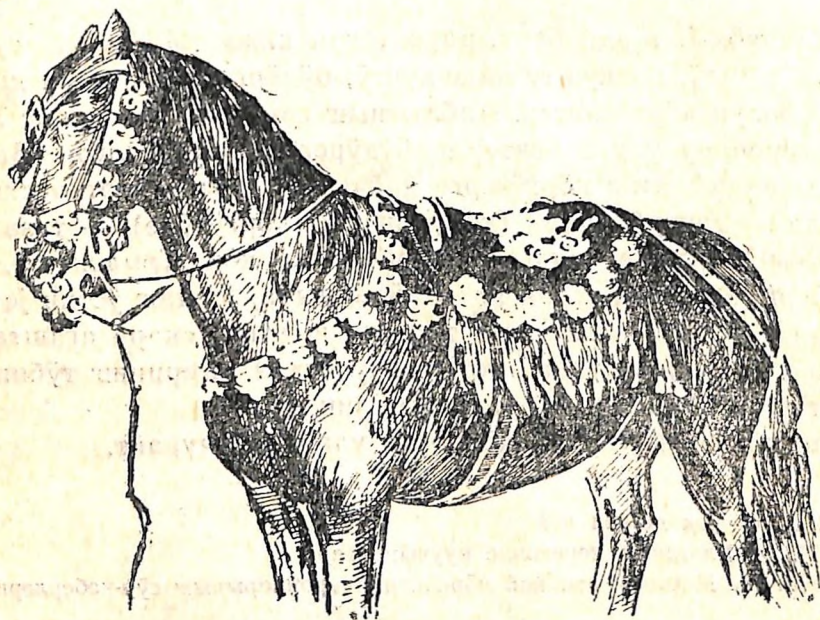
- 1 Кай чөрчөк дегени не?
2. Н. У. Улагашев керегинде куучындагар.
3. «Малчы-Мерген» деп кай чөрчөктин геройларынын сүр-кеберлерин јартагар.
4. «Малчы-Мергенде» такып айдылар сөстөрдиг темдектегер.
5. «Малчы-Мергенде» база кандый гиперболалар бар?

Јакылгалар. 1. «Алтай баатырлар» деп бичиктег кандый бир чөрчөк кычырыгар. 2. «Алтай баатырлар» деп бичиктег журуктарыла таныжып, јартагар. 3. Слердинг јерде кайчы бар болзо, оны школдо кайлатгырыгар.

ТАБЫШКАКТАР.

1. Айыл-јурт ичинде тудунар-кабынар ла иште керектү немелер.

1. Эрден бөкө, јеннен чичке.
2. Адамнын бөрүгин антарып болбодым.
3. Отурганым ойдык, тепкеним темир.
4. Бирүзи «кыш јакшы» дейт,
Бирүзи «јай јакшы» дейт.
5. Тайгага чыкса, талбас адым,
Талкан берзем, јибес адым,
Өзөккө түшсе, өлбөс адым,
Өлөң берзем, јибес адым.
6. «Поп» дебес баатыр уул.

Улаган аймакта Базырык деп межеликтең казып алган јебрен
өйдөги ээрлү ат.

(Бистин эрадан озо V—III чактарда кѣмгөн).

II. Кижн азыраган тындулар.

7. Айры агашка кар јукпас,
8. Сууга кирзе — мун,
Суудан чыкса — бир.

III. Кижн иштеген иш.

9. Кыр ажыра кайыш кестим.
10. Јорткон, јорткон — јолы јок,
Кескен, кескен — каны јок.

IV. Кижн.

11. Јус кучыйак кӧл карады.
12. Одус эки боро ат,
Ортозында ойлок јерен ат.

V. Ан-куш, ар-бӱткен.

13. Таптан уул тал кезип јат.
14. Чек-чек базытту,
Чекпен сары сӧдӱктӱ.
15. Кедери јуулу токлок јадыры.
16. Колы да јок, малтазы да јок —
Јаңы тура тургузып алды.
17. Аркада кара казан кайнап јат.
18. Кӧрзӧм, кӧрзӧм — кӧрӱнбейт,
Тутсам, тутсам — тудулбайт.
19. Кырды кызыл тӱлкӱ ажа берди.
20. Бирӱзи баралы дейт,
Бирӱзи жадалы дейт.

1. Табышкакты кандый эп-аргала чӱмдеп јат, оны канайда таап айдарын билип алдыгар?

2. Табышкак ажыра кандый немелер кӧргӱзилнип турган эмтир?

3. «Тайгага чыкса, талбас адым,

Талкан берзем, јибес адым.

Ӗзӧккӧ тӱшсе, ӧлбӧс адым,

Ӗлӧн берзе, јибес адым».

Бу табышкакты кандый улус чӱмдеген?

4. «Јорткон, јорткон — јолы јок,

Кескен, кескен — каны јок».

деген табышкактын сөстөри ненин учун такылып айдылган, онын учу-рын жартап беригер.

Жакылга. Слер бойыгар кандый озогы ла эмдиги алтай табышкактар билеригер, тетрадька бичип алыгар.

Табышкактар керегинде.

Табышкак — албаты оосло чүмдеген поэтиче-ский творчествонын кичинекей чебери. Табыш-какта таап айдатан кандый бир неменин тем-дектери айдылат. Бу темдектер ажыра ол неме-ни табар керек болуп јат.

«Эрден бөкө, јеннен чичке» деген табышкакты атту јорук-тап јүрер улус чүмдеген. Атла јүрер малчылар оны түрген таап, айдып ийерлер. «Бу **тужак** эмтир» — дежер, ненин учун дезе, тужак чичке де болзо, је оны ат үзүп болбос. «Поп» дебес баа-тыр уул» деген табышкакта отко кирзе, күйбес, косты тутса, чонбос, изү деп айтпас неме керегинде айдылат. Айыл ичинде јадып, канза камызарга оттон јаантайын кос чыгарып алып турган улус айдар: «Бу **кыскаш** эмтир» — деп, «Айры агашка кар јукпас» — бу **уйдын мүүзи** керегинде табышкак, ненин учун дезе уйдын мүүзи, бир јанынан, чын ла агаштый айры, экинчи јанынан, ого кар качан да јукпай јат.

Кезик табышкактардын кандый бир сөстөри такылып айды-лат. Бу тегиндү эмес. Такылып айдылган сөстөр кандый бир не-мелердин, тындулардын ичкери јылганын, катап-катап бир тү-ней кыймыктанганын чокумдайт.

Чек-чек базытту,
Чекпен сары өдүктү —

деген табышкакта «чек-чек» деп эки катап айдылганынан улам эликтин базыды чокум көрүнүп тургандый боло берет.

Ту-у, ту-у этти,
Тумандый жүре берди —

деген табышкакта мылтыктан адылып, учуп барган октын та-быжы угулып тургандый билдирет.

Табышкак база јебрен чактардан бери айдылган. Олорды керсү, ойгор улус јилбүлү, каткымчылу эдип чүмдеп, эл-јонго

гаркадатан. Јакшы, чечен айдылган табышкактар качан да ундылбайтан. Табышкактар ажыра бис албатынын журтында, ижинде бар болгон эн керектү немелер, тындулар ла ар-бүткен, ан-куш керегинде јакшы билип аладыбыс. Табышкакты улус чөлөөдө айдып, соодонуп, ол ок тарыйын бой-бойлорын санандырып, тапкыр, ајарынкай, билгир болорына үредип туратан.

Табышкактын сөстөри чечен, эптү. Кезик табышкактар үлгер кеберлү рифмалу болуп јат.

Советский улус эмди де бистин јадын-јүрүмис, техника, јаны немелер керегинде көп јилбүлү табышкактар чүмдеп јат.

КЕП СӨСТӨР.

1. Кег тон јыртылбас,
Кеп сөс бузулбас.
2. Көп иш этсенг, билгир болорынг.
3. Туудый коозо болгончо,
Айакча аш болзын.
4. Аш ичкенче, менгебе,
Атка минзег, токтобо.
5. Јалку эмес таг адарын сакыыр,
Јалку кижиге кун бадарын сакыыр.
6. Јалбагынан јатсаг,
Кун де орой чыгар.
7. Омөлү иш өчпөс.

Тередег кезип эткен јебрен өйдөгиге јурук.
(Базырык межеликтен).

8. Бичикчи кижѝ жарыкта жүрет,
Бичик билбес карангуйда жүрет.
9. Јакшынын јолы чындык,
Јаманнын јолы тыртык.
10. Коомой анчы ан үркүдер,
Коркынчак кижѝ јон чочыдар.
11. Чынын айдардын најылары көп,
Копчы кижининг өштүлери көл.
12. Чын сөс алтыннан баалу.
13. Төбөчө кара санаадаг
Төбөчиче¹ ак санаа артык.
14. Ајарылбаган будак кап жарар.
15. Јаскы күн јаап туруп, јалт эдер.
Күски күн күндеп туруп, күл эдер.

1. Бу кеп сөстөрдѝн учурѝн јартап берѝгер.

Олор улустын јадын-јүрүмнѝн кандый учуралдарына келиштире, айдылган?

2. Бичик, үредү, улустын најылыгы ла ижи керегинде кеп сөстөр таап, бичип алыгар.

3. Кандый бир кеп сөсти бажалык эделе, онын учурына келишкедей куучын бичѝгер.

Кеп сөстөр керегинде.

Кеп сөс деп албаты чүмдеген кыска, је сүрекей чечен, учурлу эрмек-сөстөрдѝ айдып јадыбыс. Кандый бир кеп сөсти кижѝ јадын-јүрүмнѝн көп учуралдарына келиштирип ајдат. Темдектезе, «Туудый коозо болгончо, ајакча аш болзын» деген кеп сөс јангыс ла аш согор улусты үредип турган эмес, је кажы ла ишти бүдүрген кижѝге айдылып јат. Онын учуры — эткен немең көп бололо, коомой болгончо ас бололо, чоң болзын дегени болуп јат.

Кеп сөстөр албаты не ле немени ајарып, теренжиде шиндеп көрүп, кажы ла керектинг учурын чике билип алып, ол керегинде бойынын санаа-шүүлтелерин јаантайын чокум, эптү айдатанынын шылтузында табылган. Озогы алтай кеп сөстөр байларга, јайзандарга, камдарга базынчыктаткан јокту улустын јат

¹ Төбөчи — кичинек чычкан.

дын-јүрүмин көргүзип, санаа-шүүлтелерин айдат. Јокту улус оморды көрөр күүни јок болуп, мындый кеп сөстөр айдатан: «Кем бай — ол бий», «Байдын көзи ач, колы капкыр», «Сектү жылда ийт семис, тимулу жылда кам семис». Мындый кеп сөстөрдү јоктулар чүмдегилеп, эл-јонды тартыжуга көдүргилейтен. Јоктулар бойларынын келер сөйдөги јенүзине бүдүп, «Јабагадан мал болор, јокту кижү эр болор» — деп айдатандар.

Албатыга каршу јетиретен јаман кылыкту улусты электеп, кеп сөстөр улусты ак санаалу, иштенкей болорына, төрөлин сүүрине, албатыга тузалу јүрерине үредет, јадын-јүрүмди јакшы билип аларына болужат.

Алтай кеп сөстөр эптү, чечен айдылган. Көп кеп сөстөр үлгер кеберлү болуп, рифмалажып јат:

Кен тон јыртылбас,
Кеп сөс бузулбас.

ОЗОГЫ ЈУРУМНЕН.

И. В. Шодоев.

Јалы јок јалчы.

(«Ирбизек» деп повестьтен.)

Ээчий-деечий күндер өтти. Ирбизек өзүп чыдап, он эки жашка жетти. Эт балтыры тыгып, эр бүдүми кирип келген Ирбизекти эригип, кунугып жүрбезин деп, ада-энези Жөргөмөш байдын койун кабыртып ийдилер.

Туйук кара сагалду, кыока сынду, кызыл-күрөң чырайлу, бербек калың эриндерлү, чербек карынду Жөргөмөш төрдө отурды. Ирбизек айылга кирип келди.

— Бейин отур, чай ич — деп, бай жылбындады.

Ирбизек оттың жанына чөмчөйип отурды.

Капчык кара чырайлу, орто жаштаң өдө берген, андый да болзо кеберкек үй кижин, Жөргөмөштин жаан үйи Жинжилей, Ирбизек жаар көрдү.

— Чийненин¹ Ирбизеги бу ба? Жаан уул турбай бу! — деп, айдала, жанында отурган жиит келин жаар кылчайды.

Кызыл чырайлу тегерик жаан көстөрлү, телбек ле байалгак сынду жиит келин, Жөргөмөштин кичинек үйи Айылчы, оттың жанындагы казаннаң чай уруп, журутту тепшини Ирбизектин алды жаар жылдырды.

— Корон соокто кой кабырарың ба айса айылдын бор-кар, ижин эдеринг бе? — деп, Жөргөмөш Ирбизек жаар көрүп, сагалын сыймап сурады.

— Кой кабырарым — деп, Ирбизек айтты.

Ол өйдөн ала чыдамал ла капшуун, иштенкей ле шырангай

¹ Чийне — Ирбизектин адазы.

Ирбизек Жӱргӱмӱш байдынг койлорын кабыратан жалчы болды.

Жаскы кӱн карлап ла шуурып турды. Айылчы тӱнӱк жаар кӱрди:

— Камык кой, кайран мал — ончозы кырылатан эмтир, бу кайткан ай-кӱн, быйаны жок кайткан кудай! — деп, ол калактап, ӱрӱ туруп, тышкары чыкты.

— Анайып айтпа, ай-кӱн, алтай-кудай катулана бербей, бу кайткан тенек келин? — деп, Жинжилей арбанып, отко арчын салып, тулунын сыйманып мӱргӱди.

Удабай Айылчы айылга кирип келеле, оттынг жанына отуруп, ӱбӱбӱни жаар кӱрӱп, куучынданды:

— Кече ӱлгӱн тӱрт койды Ирбизек бир уула жангыскан жӱктенип келген. Онынг бӱкӱзи та не аайлу бала болбогой. Ол айунынг ла бойы. Бӱгӱн база ла жаан жӱктенчиктӱ клееди, чыгып кӱрзӱн.

Жӱргӱмӱш, эки ӱйи жаар элип-селип кӱрӱлӱ, нени де сананып, ӱрӱ туруп, айылынан чыкты. Жаскы кӱн ажып браатты. Койлоры меестенг чубажып, элжиндежип келип жатты.

— Акы, бӱгӱн алты кой ӱлди, — деген ӱн анча-мынча ыраакта угулды.

Жӱргӱмӱш кайа кӱрди. ӱлгӱн койлорды сынар буттарынанг тизе тудуп жӱктенип алган Ирбизек жеңил базып келетти.

— Эди эт болбос, терези тере болбос немени кайдарга экелдинг, ийттерге таштап бер — деп, Жӱргӱмӱш сагалы сартаңдап айтты.

Ирбизек ӱлгӱн койлордынг сектерин қажааннын кийини жаар мергедеп ийеле, Жӱргӱмӱш жаар кезе кӱрди. Ол тонын уштып, кактайла, ойто кийип, келип жаткан койлор жаар база берди.

Жӱргӱмӱш ол ло жеринде узак турды. Ирбизектинг алты койды жӱктенип келгени, оларды қажааннын кийини жаар таштап ийгени, жаан кӱстӱриле оны ӱртӱй кӱрӱп турганы, тонын кактаарда, онынг колдорынын жоон балтырлары бӱлтендежип турганы Жӱргӱмӱштинг санаазынанг чыкпай турды...

Жӱргӱмӱш ондонып келеле, бажын жайкады, айылы жаар ууланьып, нени де сананып басты.

Жӱргӱмӱш жангыс уулын, Батпанақты, ишке, жӱрӱмге ӱредерге, мал кабырып турган жалчыларыла кожо мал кабыртып турган.

Батпанак жакшы аттаң минип алала, Ирбизектинг кой кабырып жӱрген жерине келип, же жанына жууктабай, ыраагынан ӱчӱп, электеп туратан.

— Жалы жок жалчы, кудайы жок кул — деп жаантайын шоодып

јүретен. Кезикте Батпанак, билдирбезинен Ирбизекти ат үстү-
нен камчылап ийеле, мантадып јүре беретен.

Јойу Ирбизек Батпанакка једижип болбой, арга јокто артып
калатан.

— Акыр ла болзын, најы, качан бирде менин колыма кире-
рин! — деп кыйгырып, јудрук көргүзип, кекенип туратан...

Күнет меесте чымырайып келген көкти койлор јеле базып,
отопылап јүрди. Онон эмеш тэйып алала, амырап јаткылай
берди. Ирбизек содон таштын үстүне отурып, көс једер јерлерди
көрүп, јаскы айас күнге јылынып отурды.

Батпанак бир јалчызыла кожо аркада кабырып турган ма-
лын Јабаганнын суузынаг сугарарга айдап барарда, бир сарбаа
сооргуш балкашка тўже берди.

Батпанак јалчызыла экү сарбааны балкаштан чыгарарга,
чиректеп, чат ла чыгарып албай, таштап ийеле, јүре берди.

Ирбизек меестен тўжүре јүгүрип барала, сарбааны балкаш-
тан чыгарар деп тударга ла јүрерде, кийин јанынаг Ирбизекке
ийт кадала берди. Чочыган бойынча Ирбизек айлана соголо,
ийтти бакырылдай тудуп, төнөзөккө јангыс ла катап согордо, ийт
өлө берди.

Ирбизек сарбааны балкаштан чыгарып алала, онын ордына
байагы ийттин сегин балкашка бадай тееп ийди. Сарбааны кой-
лор јүрген кырлангнын ары јаны јаар айдап салды.

Батпанак көжүр эдетен агаштарды эки јалчызына снөрип бе-
реле, сарбааны балкаштан чыгарарга келди. Сарбаа јок эмтир.
Онын ордында бойынын көк ийди балкашта өлүп калган јатгы.

Батпанак алап кайкады.

— Балкаштагы јабага кайда?! — деп, ол кырланга койлоп
јүрген Ирбизек јаар көрүп, кыйгырды.

— Ары-бери тапылдада јелип јүреринде, таакылу јабаганды
сенин ийдин јийле, ичи јарылып өлүп калганын көрбөй турун
ба? — деп, Ирбизек удур кыйгырды.

Батпанак эки јалчызын ээчиткенче кырланга чыгара јелип
келди. Сарбаа мында отоп јүрди.

— Јалы јок јалчы, кудаы јок кул танма, өчөбөсти өчөдин,
ченебести ченедин, тон-өдүгин јыртарым, той-токтогын берерим,
бу ксрмөсти түре-мара тудуп, јыланаштагар! — деп, Батпанак
јалчыларына јакарды.

Јалчылары Ирбизекке чыдабазын билгилеп те турза, је Бат-

панактыг казырынан коркыгылап, Ирбизек јаар үкүстегилеп, сооро-маара туткулап, күчтери жетпей турды.

Батпанак Ирбизектен коркып, аттан түшпей, ат үстүнен Ирбизекти камчыла согорго, атту чурап келерде, Ирбизек оны аттан антара тарткан ла бойынча, эки жалчызыла катай жерге жыгып, ээрдиг теркилерин чупча тартып, колдорун кайра күлүйле, үчүлезин армакчыла бой-бойына жаба чыт эгире тагып койды. Аттардын ээрлерин алып, оларды армакчылап салды. Бойы жүре берди.

Эртен тура Ирбизек койлорун айдаганча, кечеги жерге једип келди.

Кайыштар ла армакчы улустыг эдине бадалып, кан буулганынан улам улус тижип, калактажып јатты.

— Очөп, ченеп шоотпой жүрейн, бштөп сени истебейин, «күлүк» — деп, Батпанак ыйлап-сыктап, Ирбизекке јалынды.

Ирбизек улустыг күлүзин чечип, оларды јайымга божодып ийди.

1. Ирбизек кандый уул? Батпанак ненинг учун оны көрбөй, шок јетирет?
2. Ирбизек Батпанактан канайып очин алганын куучындап беригер.

**П. В. Кучияктын жүрүминен.
Ийт-Кулак.**

Павел Васильевич Кучияк 1897 жылда Куйум деп жерде чыккан. Онын адазы Чочуш, энези десе Ајымаш деп улус болгон. Чочуштын баштапкы чыккан эки уулы узак жүрбей, өлүп калгандар. Чочуш эмегениле кожо сананган: олордын тынын, байла, көрмөстөр апарган болор. Көрмөстөрдөг канайда аргаданар? Озогы алтай улус айдыжатан: «Жаңы чыккан балага жаман ат берзе, көрмөс ого тийбес». Чочуш ла Ајымаштын сагыжына бу сөстөр кирди. Онын учун үчинчи чыккан уулын олар Ийт-Кулак деп адап салдылар. «Андый жаман атту балага кандый көрмөс табарар» — деп санандылар.

Шонкор ло Баргаа.

Ийт-Кулак кичинек болордо, онын адазы өлүп калган. Адазы өлөрдө, энези өскө кижиге барган. Ой адазы Ийт-Кулакты көрбөйтөн. Онын учун Ийт-Кулактын таадазы Капшай өбөгөн оны бойынын айылына апарарга келерде, ол тын сүүндү. Таадазынын айылында ого сүрекей жакшы болгон. Ийт-Кулактын жааназы Баргаа көп чөрчөктөр билетен. Ийт-Кулак жааназынан сүрекей жараш чөрчөктөр уккан. Уккан чөрчөктөрүн ол качан да ундыбайтан. Капшай таадазынын айылына Кучияктын экинчи таадазы (энезинин адазы) Шонкор келип жүрөтөн. Кичинек, эмеш бөкөйтөн сынду, эчкинин сагалынды сагалду, Шонкор сүрекей жаан кайчы болгон. Шонкорды угарга алтай улустар ыраак жерлердег Куйумга келип туратан. Кучияк онын чөрчөктөрүн угуп, чөрчөктөрдүн сөстөрүн ээчий такып айдып отуратан. Анайда кичинек Кучияк бу таадазынан кайлаарга үренип алды. Учунда, Совет жаң башталарда, Кучияк таадазы ла жааназынан уккан чөрчөктөрдү кепке базып чыгарган.

Павел Васильевич.

Кичинек Ийт-Кулакка Капшай таадазынын айылында жакшы да болгон болзо, же оны азыраарга таадазынын күчи жетпей турган. Онын учун Капшай Ийт-Кулакты, курсагын бойы азыранзын дейле, Чамалга апарып, Василий деп абыска кой кабырарга жалчы эдип берген. Кичинек Ийт-Кулак абыстан коркып туратан. Абыстын чачы, үй кижинин чачынды, узун, бойы сан башка кижин болгон. Онын учун ол абыстын жалчызы болгон до болзо, оныла туштажарга коркып, таң аткан ла тарыйын койлорун аркага айдап апаратан, аркадан десе бозом энгирде ойто бурылатан.

Василий абыс оны көп иштедетен, же өдүк-тон, аш-курсак бербейтен. Ийт-Кулак тудуш ла соокко тонуп, аштап туратан учун, бир күн онон качып, катап ла таадазына барган. Же таадазы уулынын уулын чукулдайла, оны ойто абыска экелип берген.

Абыс Ийт-Кулакты крестке түжүрөргө сананды. Же Ийт-Кулак мойноп турды. Крестке түшсөң, бичикке үренерин деп абыс айдарда, Ийт-Кулак сананала, жөбин берген. Онын бичикке үренер күүни кажы жерде бар болгон. Крестке түшкөн соңында ого жаңы ат бердилер: Павел Васильевич. Онын кийининде Па-

вел Васильевич күскиде Чамалдын церковно-приходской школында үренип баштады. Же ол школдо Кучиякка узак үренерге келишпеди. Ол үчинчи класста үренип турала, жүре берген.

Жарлу писатель.

Улу Октябрьдын революциязы бастыра алтай албатынын жадын-жүрүмин жаңы жолло ууландырды. П. В. Кучияк жаңы жүрүм төзөөри учун албатынын тартыжузында эрчимдү туружа берген. 1925 жылда оны Москвага Күнчыгыштагы ишкүчиле жаткандардын университетине үренерге ийгендер. Ол анда төрт жыл үренеле, ойто жаңып, алтай албатынын культуразын көдүрер ишке бастыра бойы беринди.

Москвада үренип тура, орус албатынын искусствозыла, литературазыла жуук таныжып, андый ок искусствоны ла литератураны алтай албатыга төзөөр керек деп, ол сананып алды.

П. В. Кучияк Москвада бойынын баштапкы жаан произведениезин — «Арбачы» деген туужызын — бичип баштаган. Онон бери ол жаантайын литературный иште туружып, произведение-лер ээчий жаңы произведениелер бичип, жарлу алтай писатель болуп өзүп келген. Ол 1934 жылда Москвада улу орус писатель-ле А. М. Горькийле тушташкан. Горький ого:

— Бойынын албатынын жадын-жүрүмин, канча бар чөр-чөктөрүн бичи — деп жакарган.

П. В. Кучияк А. М. Горькийдин бу жакарузын бүдүрүп, бойынын произведениелеринде алтай албатынын Совет жаң ойдогн жадын-жүрүмин, бу жадын-жүрүмдеги ончо улу кубулталарды көргүскен. Ол ок тарыйын Кучияк алтай албатынын озогы чөрчөк-төрин, кожондорун жууп, көп бичиктер жазап чыгарган.

1. Кучиякка ада-энези ненин учун Ийт-Кулак деп ат адаган?

2. Ийт-Кулактын жааназы ла таадазы керегинде куучындап беригер. Олор П. В. Кучияктын жүрүмине кандый салтарын жегирген?

Соок.

(«Адыжок» деп произведениеден алынган бажалыктар.)

Кызу темирдий жаркындалган күн бийик туунун бажындагы үч мөштин ары жаңына жуукта ла кулактанып жажынган. Ол бойынын эртен ойто келерин керелеп тургандый, жукачак булут-ты кызыл-сары будукла будып ийди.

Кааза айылдын эжигининг буды такталып калган карга жылыларда, кар, күскиде арып калган сыгын эткендий, чөйө тартып кыярай берди. Ол эжикти анайда комудалду кыяратканы Адыжоктын энези тышкарыдан одын кучактанып киргени болгон.

Ол кирген бойынча, одынды жерге таштайла, эки колын отын жалбыжына түргөн сугуп ийди. Ус сабарындагы јес јүстүги озо баштап кажайа кырутыйла, ойто терлей берерде, Адыжок чыдажып болбой айтты:

— Колын күйди, эне!

— Алдырбас, менин колым бек эмей, күйбес — деп, чамчазы јок, кой терези тонын жабынып, чарбак ичин отко изидип отурган уулына каруузын береле, энези оног ары эрмектенди: — Соок там ла тынҗытан туру: бүгүн күн кулактанып ашты.

— Күн ажарда, кулактанар болзо, жылу болор: соокты күн тудуп алала, апарып јатканы ол. Чыгарда кулактанза, соок болор: ол тушта соокты күн биске экелип јат, — Адыжоктын адазы бойынын шүүлтези јаспазына иженип тургандый айдала, өрө түнүк јаар көрди.

— Оны кайдан билеригер? — Адыжок улустын куучынына јара кирди. Је ада-энези бирүзи де оныла эрмектештей, отты кезе көргилеп отурды.

Уулчагынын сурагын уккулабай калган ба айса оны кижиге бодобой, эрмектешпеске санагандар ба? Айса болзо, соокты сананып, база Адыжоктый ок, санааркап отурган улус болбос по?

Је Адыжокко оlorдын нени сананып отургандары керек јок. Онын бойында башка сагыш болгон: ол бойынын өштүзин сананып отурган. Онын өштүзи — соок.

«Соок меге керек јок. Ол качан да јок болзын» — деп, Адыжок бойында айдатан. Соок көскө көрүнетен, колго тудулатан болзо, ол эмди ле согузарга белен болгон. «Јыргап, јыланаш јүретен менин јайымды ойто тутканча бер!» — деп айдарга белен болды.

Кышкы түн койылды. Оlor ажанып алала, уйуктаарга јаттылар. Ада-энези эки балазын оттог ыраак јок уйуктаткан. Бу тужы сырагај ла күч. Алтын да берейин дезе, оттог ырабас керек. Эмди Адыжokты соок төжөк сакуп јат. Онын үстүне отко изиткен, буузы бурлап турган кой терези јууркан жабылар. Алдынан — төжөктин соок тыныжы, үстүнен — јуурканнын жылу тыныжы. Оlorдын ортозында энеден чыжкалы јунунбаган, он

кулагында ийт түги сыргалу, эки тизези ээгине тийип калган, тиштери кендиреш куургандый тызыражып, Адыжок жадыры. Ол түнде соокко тонго, жуурканды отко кийдире теппес, ненин учун десе олардын жаткан жерин бир сөөмнөн терен казып койгон.

Тиштин тызыражы токтогон. Төжөк лө жууркан ортозы жылыган.

Адыжок уйуктады.

Бүгүн база андый ок көп жокту алтай улустын балдары калтыражып уйуктадылар. Оларды ончозын жангыс жерге жууп кондырган болсо, тиштеринин табыштары чибизи койу жерде өрт күйүп тургандый болор эди.

Адыжок уйуктаган бойынча түженди. Түш жеринде көрөс, кажык ойноп, карга жылангаш жүгүрүп жүргөн эмтир. Оны көргөн база өдүк жок балдар оны өчөштирип, кыйгырыжып турдылар: — Элек, элек!.. Адыжок терен карга базарга коркып жат... Уйа-ат...

Андай андышты уккан Адыжок бойынын ийдезин көргүзөргө оного терен карга чурап ийди. Же көп ой эткөлөктө, кар алдынан онын будын курч тиштү эки боро күчүк тиштеди. Ол будын айрып аларга удаган турушкан. Же эки боро күчүк там ла тыгыда тиштеп турды.

Ол эмди ондонып жатса, айылда төжөктө жадыры. Күчүктер оны тутканча эмтир. «Сен, балам, түште жалаңда да жүрзөн, түнде түжензөн де, кандый ла буудакка учурашсан: «Ак жайыгым, Адаган тайгам, аза-жеткерден, ачу сүлүмнөн айрыгар!» — деп кыйгыр. Ол тушта кандый да кызаланган айрыларын» — деп энезинин качан да айтканы бу тушта кенетийин сагыжына кирди.

— А-а-а... А-а-аак-жайык!.. — деп, Адыжок кыйгырган бойынча көзүн жаан көрүп ийди. Оттын ортозында кос алтын топчыдый сурлап жатты. Онон өскө бир де неме көрүнбейт. Адазынын түнүренин көзи де сурлабайт. Байла, уйуктап жаткан болбой кайтсын.

Адыжок будынын жанындагы боро күчүктерди сыймап көрди. Күчүктердин ордына соокко тонуп калган, жайгыдагы балкажы терезине жаба кадып калган буды тудулды. Ол кенетийин коркыды «Бу эскө кижинин буды болбой? Адамды кыйгырайын ба? Жок!» — деп сананды.

Ол кыйгырбай, бойун токтотканы жолду. Адазы оны ошкош лө койынына албас: онын койынында эн кичү балазы. Унчук-

паска керек, је боро күчүктөр база келип, тудардаг маат жок. Айса, эмди келзе, оны өлтүрө тудар. Эртең ада-энези туруп келзе:

«Кайран уулыбыс кыйгырган ок болбой кайтсын, бис десе укпаганымс. Эмди мындый уулды канайып азырап аларыс? Кандый шулмус болгон! Кече энгирде эрмек сураарда, каруузын ненинг учун айтпадыс болбогой?» — деп айдыжып, ыйлажар.

Адыжок мынайда сананып жадала: — Ада!.. — деп кыйгырганын бойы да билбей калды. — Ада, слер ойгу ба?

— Не болды, балам, соокко тондың ба? — уулына энезинин карузыган үни угулды.

Удаган жоктон айылдың ичи жарый берди. Кайыгынын тозы, жылкынын казызы чылап, тыркырап, күйе берди. Айылдың ичинде кара бырлар кажайа кырутып, боро койдың терезиле жазагандый болды.

Адыжоктын энези колын отко жылыдып, ол жылуны уулынын будына берип тургандый, эки колыла элип-селип, баланын будын сыймап туруп, жылыдып ийди.

Чындап та, энези тыт одынның жылузын көдүрезин уулына колло ууштап бергендий болды. Энези ойто орынга жаткан соңында, Адыжок удаган уйуктап болбой жатты. Эмди ого угулганы — айылдың жанында, тышкары, жаш агаштар, соокко пестон жарылгандый, тарс эдип жарылып турганы. Ол табышка коштой уйлардың туйгактары, кыжырууш сопокту немедий, карга кыжырап, айылды айланыжып турдылар.

«Уйлар, байла, соокко тонгон» — Адыжок бойында анайда сананды. Уйлар кандый кажанда жатканын ол жакшы билетен: төрт бакана, онын үстүндө сойгон кендирдинг сөбги ле карагайдың будактары, айландыра стене жок, онын учун салкын кажыла келтегейинег кирейин десе, кирер.

Андый да болзо, Адыжок таң алдында терен уйуктай берген.

— Балам, көчө ичерге тур — деп, энези ойгозордо, Адыжок ойгонып келген. Ол үстүндеги жуурканын колло бойынан өрө көдүрерде, јудруктый кырутыган кар јүзине келип түшти.

1. Соок керегинде Адыжоктын ада-энези ненинг учун коркыганду куучындажат, Адыжок соок керегинде нени сананат?

2. Адыжоктын уйуктап турган төжөги кандый, ол түнди ненинг учун коомой өткүрдү?

3. Адыжок нени түженди, онын түжи ненинг учун андый болгон?

4. Адыжок түнде ойгонып келеле, нени сананып жатты?

5. Адыјоктый шыралу јадын-јүрүмдү өскө балдар керегинде автор ненн айдат?

Жакылга. Бу бажалыкты кычырала, алтай албатынын озогыдагы јү-рүми керегинде билип алганыгарды куучындап беригер.

Жайлуга көчкөни.

Жайлуга көчөгтөн эй јеткен. Жагыс ла күүк айдын ак толуны јеткелек. Бүгүн энгирде айдын ак толуны көрүнзе, эртен тура көчөр керек. «Айдын ак толуны бистин жайлуга көчүп келгени-бисти көрзин» — деп, алтай улус айдыжатан.

Учында көчөр күн јеткен.

— Бис эртен слерден озо көчөрис! — деп, Адыјок Октуга ажындыра мактанган.

— Бис дезе слерден сондоор деп турун ба?.. Эртен бис он-чозынанг озо барарыбыс деп, адам айткан, эртен сен көзинг ачка-лагында, бис жайлуда болорыс! — Адыјоктын мактанып айтканын Окту јаратпай, каруузын омок берди.

Окту Адыјокло јажыт болгон. Октунын адазы јабыс сынду, күрен-сары чырайлу, көп эрмек айтпас, ээр эдетен ус кижги. Эне-зи дезе байларга тере ийлейтен, тон көктөйтөн ус болгон. Ада-энези анайда ла иштеп, алты балазын азыраган. Окту оло-рдын, јаанынанг төмөн тоолозо, төртинчи балазы болгон. Өскө балдары ончозы унчукпас, јобош болуп, адазын төзөгилеерде, жагыс Окту энезининг ак чырайын, кара чачын алган. Уни де энезининг үниндий омок, тын болгон. Бойынын бүдүзи: колы-бу-дынын балтырлары кайынын урынды кату, бек јарынду уул-чак болгон.

— Ол Бакаашты... улу таадазын төзөгөн. Андый ок јаан бөкө болор — деп, Октуны көп улус айдышкан.

Ол чын ла ачынза, бойынын јаан карындаштарын да сабап ийетен болгон. Мерге адар болзо, чикечили чечен мылтыктый. Анайдарда, Адыјок онон туркары коркынып, оны тарындыра айтпай јүрерге кичеенип турган. Онын учун Окту каруузын ка-ту да айдарда, Адыјок ого тарынганын билдиртпеске јымжак айтты:

— Бис экүнинг сөөгибис чапты. Кандый макалу, бис карын-даштар!

— Мында немези макалу? — Окту база ла кату сыркынду сурады.

— Бис эки карындашты Балчактың уулы Манзу согуп болбос.

— Оноң жаңыс сен ле коркы! Мен оның магдайына тутканча ла мүүс өскүрип ийерим! — деп, Окту, жаан кижичилеп, айтты. Адыжок катап оныла беришпей, токтой берген.

Күүк айдыг он төртинчи жаңызы өткөн түнде болгон. Эрте тура ийттер үрүжип, уйлар мөөрөжип, аттар киштежип, казан-айактар калыражып турды.

Адыжок ойгонгон ло бойынча, мылтык шыкап турган кижидий, көзин сыкыйтып ийеле, тышкары жүгүрди. Уйкузы эмеш чыгып, озо ло баштап Октуның адазының айылы жаар көрди. Ол көчүп бараткан эмтир. Жаңыс күрен адына ончо немезин артып, үч балазын атка учкаштырып, бир балазын бойы жүктенип, эмчек балазын үйи кучактанып, Окту десе жаңыс уйын айдап алган, кышту айылынаг ырай бергилептир.

— Ада! Бис нениң учун удаган уйуктаганыс? — айылга кирген бойынча, Адыжок тың кыйгырып ийди. — Октуның адазы көчүп барадыры!

— Баргылагай ла. Бис олорло тудуш эмес. «Аш ичкенче, мендебе, атка минзе, токтобо» деп сөсти ундыба, уулым. — Адазы тусту чайды чөйбө тартып ичеле, уулы жаар көрбөй, айтты.

«Жаан улусла сөк блаашпай жүр» — деп, улустары айдатан учун Адыжок жаңыс ла жаштанып келген көзиле адазын кезе абыктап, унчукпады. Адазының табыланып турганын көргөндө, ол быжыл көчөргө сананбай тургандый билдирди. Жаңыс энези казан-айакты капка салып, мендеп турган.

Олор ончозының кийининен көчүп атанган. Адазы ла энези улустың кийининен көчүп баратканына бир де эмеш комудап тургандары көрүнбейт. Олордың керек десе мендеп те турганы билдирбейт.

Кошту деп өлө уй ончозының алдынан, оның кийининен өскө уйлар ла бозулар браатты. Узун кыштың соогына өзөгинен өткүрө соктырып койгон уйлар, калангызы жаан кижидий, буттары чалыжандап, эмеш ле тың салкын соксо, туура жыгылгадый брааткылады. Же олор жерден өзүп келген көкти түрмүлү тилиле жалмай тартып тургулады.

Эбиреде агаштарда жайдың кушкаштары келип жаткан жайды ончолоры бойларының тилиле уткыш кожондожот. Ол кушкаштардың ортодо жаңыс ла баарчыктардың үни комудалду, чочынкай угулып турды. Олор ачап каргааны көргилеп ийеле,

бойларынын балдарын корыгылап жат. Токылдамалар шыгкылдууш үниле кожондожып, бийиктен төмөн јерге түжүп тургулады.

— Уйларды чопо айдаба, бойларынын табыла баргылазын — адазы уулына айтты. Кошту уйларды баштап алала, кырды өрө аттын чичкечек јолынча браатты. Онын чарбак ичи јолдын јанында оогожок тегенектерди јыга базып браатты, онын јеерен ле апагаш түги тегенектерге бир эмештен артып турды. Меесте күнге удур каткырыжып, көк өзүп јатты. Күн бойынын изүзин олорго кысканбай берип турды.

Јолдын алтыгы јанында, беш агаштын сынындый, бийик каскак. Ол каскактын алдында Кыралайдын суузы кардын суузын бойына кожуп алала, агаш-ташка согулып, јүс башка кожондоп, алтан башка кыйгырып јатты.

Адыјоктын эки көзи Өскүзекти ле көрүп турды. «Бу бийик каскактан ол ло ашпаза, јакшы болор эди» — деп сананып браатты.

Је Өскүзек бир де эмеш коркып турганы јок, карын үзеери чичке јолдон туура базып, койу өлсүндөрдү үзе тартып, чайнап браатты. Оны көргөн Адыјоктын коркыры чала токтоды. «Мен Өскүзектен коомой бо?» — деп, ол бойында сананды.

Је анча-мынча болголокто, суунын табыжы ла куштардын кожонынын ортозында кандый да кижинин комудалду кыйгызы угулды.

— Эзирик киж кыйгырат па?

— Эзирик киж кайдан келетен? — адазы Адыјокко каруузын берди.

Удабай Адыјок саг башка неме көрди: олордон тын ыраак эмес јаткан Малчы деп јокту киж, уйы јолдын алтыгы јанында тыт јадыкка арказы төмөн болуп кебелип каларда, онын мүүзинен тудуп алган, улусты болушка кычырып, кыйгырып турды. Онын үч балазы ыйлашкылап тургулады. Уйи дезе јадыкты малтала кезип, кара тери јүзин јолдоп агып турды. Сары көстүктү кара ийдичек, кебелген уйды кезе ајыктап, тилин јаланып отурды.

— Кайран өрөкөн, менин түбегиме болужыгар! — деп, Малчы Адыјоктын адазын көргөн бойынча, тын кыйгырды.

— Бу түс јерге уй канайып јыгылды? — деп, Адыјоктын адазы сурады.

— Балчактын уулы Манзу бистин кийинибистен јаба једе-

ле, уйдын үсти жанынан коштой сдөрдө, уй жыгылган. Канайып турун дезем, каткырала, мантада берген... Же түрген болужыгар, кудай слерди алказын! — Малчы, жүзиндеги терин кой те- рези эски тонынын жегиле арчып, сурады. Онын эки тизези, түрген суудагы тал ошкош, тырлап турды. Кара көзининг ичи толтыра жашту эмтир.

Адыжок адазынанг озо уйга жүгүрүп келеле, мүүзиненг ала койды. Ак-чоокыр уй өчөмик жажыл көзиле кылчайып көрдн. «Э-э, балам, мени өлүмнөнг сен канайып айрып алатан эдин?» — деп айдып жаткандый болды.

— Ада! — Адыжок тын үнденип айтты. — Түрген келип, уйды өрө тургузарга болуш!

Же адазы тын мендеп турганы билдирбей, нени де шымыра- нып, онон уйга араай басып келди...

Качан Малчынын жангыс уйы жолго туруп, бажын булгап, адырманду тилин жаланып турарда, үч балазы көстниг жажы өг- күре каткырынып, уйдын соок тумчугын окшогылап, кабыргазы- на жөлөнгилеп, түктерин бойларына жапшыргылап тургулады. Чоокыр уйдын бозузы куйругын сүүнчилү шыйманып, энезин эмип турды.

Бу тушта Адыжоктын сагыжына Өскүзектинг энези кирди. «Эх сени, бистинг уй тоголононор тушта адам ла Малчы анда болгон болзо, база мынайда ок өлтүрбей айрып алар эдис», — Адыжок кородоп сананды. Ол эрик жокто Малчынын балдарынын сүү- нижиле кожо сүүнип турды. Эмди Адыжок көрүп турза, байагы ла бойынча сүүнбей отурганы сары көстүктү кара ийт болды. Ол керек десе уйдын жаткан жерин барып жытап, уйдын өлбөгөнине кородоп тургандый болды.

— Слер ол Манзуга чыдап болбодыгар ба? — Адыжок чы- дап болбой, Малчыдаг сурады.

— Мен ого канайып чыдайтан эдим, балам.

— Бис Октула экү онон бир де эмеш коркыбас эдис!

— Балчактан база коркыбас бедигер? — Адыжоктын адазы жара киришти.

— Жаанп келзевис, онон до коркыбазыс!

— Сокпостынг токтогы жаан, — адазы туура көрүп айдала, ичкери басты.

Адыжок адазынын айткан сөзин аайлабады, же Манзуны жа- ман көрөтөнн онон тын өзүп: «Бу керекти мен ончозын Октуга айдып берерим» — деп, ол бойында бек сананып алды. Онон

ары көндүгөрдө, Малчынын үйи уйун жединип алды. Эки балазы эки жанынча, бир балазы кийининде, уйды эбиреде курчап алган баскылады.

— Жангыс уйыма сүт түшсө, мен слердин болушканаарды ундыбазым, сөркөн, бир тажуур аракы быжу болор! — Малчы Адыжоктын адазына сүүнчилү көрүп айтты.

— Сенин сөзине кудай керечи болзын. — Адыжоктын адазы тенери түбине көрүп айдала, ичкери көндүкти.

Туунын эдегинде жараш чечектү агычак олорды сүүнчилү уткып жатты...

Жайлуга жеткиледи. Олордын жайлузы эки суунын белтиринде болгон. Таштан ташка согулып турган суунын табыжы, куш-каштардын кожоңы, жерден өзүп жаткан чечектердин жараш жыды Адыжокты эзиртип турды. Ол эмди ле, жердин ангынды, таштан ташка, кырдаң кырга жүгүрө бергедий болды.

Лакылта. 1. Бу бажалыкты кычырала, куучындаарына план тургузыгар, план аайынча кычырганын куучындагар. 2. Бастыра бажалыктардаң ар-бүткенди көргүзип бичиген жерлерди таап кычырып беригер. 3. «Адыжоктын ла Октунын найылашканы» деп бажалыкту куучын бичигер. 4. «Адыжок» деп романның «Жас» деп бажалыгын таап алала, бойыгар кычырыгар.

КУУЧЫНДАГАНЫ, ЖАРТАП БИЧИГЕНИ ЛЕ ДИАЛОГ.

Литературный произведенииде куучындаганы (повествование), жартап бичигени (описание), эки кижинин куучындашканы (диалог) деген жерлер бар.

Куучындаганы (повествование) деп произведениениң геройынын жадын-жүрүми, бүдүргөн керектери, сана а-ш үүлтези керегинде автордын куучындап айдып бергенин айдар.

«Адыжок» деген произведениени кычырып бис уулчактын бойынын, энезинин, айылдаштарынын жокту жадын-жүрүми, аш-курсактан торолоп, кийимнен түрөп, байларга базынчыктатканы, көп шыра көргилегени керегинде айдылганын көрөдис. Автордын бу сөстөри онын куучындаганы (повествование) болот.

Жартап бичигени (описание) деп кандый бир немениң, улустын, жүзүн-жүүр тындулардын тыш кеберин көргүзип бичигенин айдар.

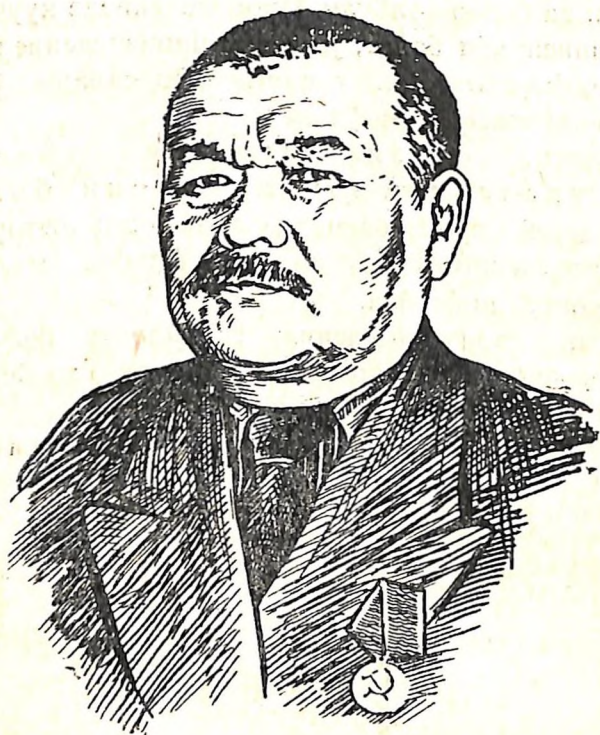
«Адыжок» деген произведениеде андый јерлер: Адыжоктың, Октунын, оноң до өскө улустың бүткен бүдүүн, тыш кеберин, ар-бүткенниң картиналарын, айыл-јурттарды, оноң до өскөзин сөслө јурагандый көргүскени болот. Јартап бичигени ле куучындап бичигени качан да болзо колбулу. Произведениеде куучындаганы јартап бичигенинең көп болот, је кезик произведениелерде, темдектезе, «Јаскы јыргалда» картинаның көп сабазы јартап бичигени (описание) ажыра көргүзилет.

Диалог дегени произведениеде көргүзилген улустың удураттедире эрмектешкени болуп јат.

«Адыжок» деген произведениеде андый диалогтор сүрекей көп: Адыжок Октула эрмектешкени, база Адыжок малчыла эрмектешкени ле оноң до өскөзи.

Диалог ажыра произведениениң геройлары бой-бойлорын, бүдүрип турган керектерин, ар-бүткенди, оноң до өскөзин канайда јарадып турганын бис билип аладыс.

Бу улустың кажызынын ла эрмеги ангылу: башка-башка болуп јат.

Чалчык Анчинович Чунижеков 10 ноябрьда 1898 жылда Куйум деп журт жерде чыккан. Революциядан озо ол школдо төрт лө класс божоткон. Совет жаң төзөлгөн согында Чунижеков бистинг областьтын төс городында совпартшколдо үренген.

Ол кичүден ала алтай албатынын озогы чөрчөктөрүн угарга сүүйтен. 1925 жылда Чунижеков бир канча алтай чөрчөктөрдү «Таң чолмон» деп бичикте чыгарган. Оноң бери ол бойы да көп жүзүн-жүүр произведениелер — үлгерлер, куучындар бичиир болды. Онын произведениелеринде алтай албатынын озогы ла эмдиги жадын-жүрүми көргүзүлгөн. «Тууынын кузуктаганы» деген үзүк Алтайдын атту-чуулу кайчызы Н. У. Улагашев керегинде Чунижековтын бичиген «Тууы» деп жаан поэмазынан

алынган. Бу үзүкте жокту алтай кижининг озогы жүрүми көргүзүлгөн.

Калганчы ыйдо писательдин «Бичигенининг талдамазы» деп бичиги ле «Мундузак» деп повези кепке базылып чыккан.

ТУУЖЫНЫНГ КУЗУКТАГАНЫ.

Калың жыштын жаказында
Шарлак кара суу акты.
Таш жакалу жарадында
Кайың тозы айыл турды.
Сугат болгон ару суузы
Кышкы соокто тонбой турды.
Чадыр-жапаш бу айылда
Локту Туужы журтап жатты.
Одус жашка жеткелекте,
Чаал терек сынду бойы,
Айудый күчтү бойы
Эки көстөн болгонбос болды,
Ай-карангуйга түшкен жүрди.
Элден тапкан эш-нөкөри
Эки уйын күдүп жүрди.
Эр кемине жеткелек,
Эрлү сагыш киргелек,
Эне-адазынын колын сакып,
Эки уулы отургылады.
Өрө көрүп, адып болбос,
Өлтүргенин сойып болбос,
Эр көөркий жокту Туужы
Эки эргегин уска үретти:
Таспа кайыш өрүп жүрди
Элден-жонноң иштеп алганы
Айына, жылына жириге жетпес,
Тон-өдүкке берерине жетпес.
Эликтин мойынын ок кескен,
Эрдин мойынын жок кескен —
Эр жажына жокту болуп,
Локту Туужы журтап жатты.
Бир катап жокту Туужы

Ай кулагыла тыгдап отурза:
«Күрен сары кебин кийген
Күс једип келген» дежет.
Күле-Кааннын¹ соок салкыны
Јүзине јаба сокконы билдирет.
«Күрен күстин бойы келди!» — деп,
Бала-барка сүүнижет.
Аркадагы кызылгаттар
Эт ошкош кызарышты.
Јодро, борогот, кузук та
Јерге какталып түшкүледи.
Сыгын ай јангырды,
Кузуктап барар ой келди.
Күзүни табыжы шыңырап,
Күнүн сайын угулат.
Кузукчылар кожондожып,
Ўзүк јоктон ёткилейт.
Капчал јердин кара јолы
Тизеге јетире казылды.
Оны уккан јокту Туујы
Отурып эмди болбоды.
Албатынын барып јатканына
Адаркап-күйүнип сананды.
Ак күнди таныбас та болзо,
Алтайына јорторго күүнзеди.
Эмегини кычырып алды,
Эки уулын јанына отургусты.
Эр бойы терен шүүнип,
Эң учында мынайда айтты:
«Сыгын-Туу суунын табыжы
Эки кулагыма торгулды,
Кузукчылардын сүүнчилү кожоңы
Менин јүрегимди көкүттү.
Өчкөнчө јылынарга
От јылузы биске керек.
Өлгөнчө јиирге
Аш-курсак биске керек.
Бай тайгам Байкарада

¹ Күле-Каан — тайганын ады.

Калың кузук бүткенин уктым,
Эки балама баштадып,
Кузуктап мен барадым.
Ар өдүгимди¹ көктө, эжим,
Азык-түлүкти жазагар, балдарым.
Айылга отурзабыс, не болор?
Агаш төзинде отурзабыс, бир болор.
Ырысту болзобус, түшкүн терип,
Аш-курсагысты табарыс».
Узак ойгө тергенбеди,
Талкан-азык бүде берди.
Тектей баштыкка² оны урды,
Боро адына артынды.
Бойы атка минип алып,
Балдарын чылбырдан јединдирди.

* * *

Күле-Қаанның күмүш бажынан
Куу туман чөйилип јадат,
Јокту Туујы терлеген, јобогон,
Байкара тайгазына једет.
Јаан јаңмыр јаагажын,
Тамчы түжүп билбейтен
Јаан барбак мөш төзинде
Озогы одузына түжет.
Қарызынан кан акканча,
Барбак мөшкө јарманат.
Балтырын саңыс тутканча,
Јулма мөшкө јапшынат.
Олбук будакты³ тепкенде,
Тазылынан ала мөш силкинет.
Мөш бажын силкигенде,
Бүрлери үзүлижип чачылыжат,
Болчок башту токлогошло
Будактарды тоолой согот.
Көк кабаалу тобоголор
Мөш бажынан көп төгүлет.

¹ Ар өдүк — кеден конычту өдүк.

² Тектей баштык — кичинекей кап ошкош баштык.

³ Олбук будак — туура барган жоон будак.

Как мандайынан тер чыгып,
Жүзин јолдоп ага берет.
Қапкан-туткан будак сынып,
Мөштөң дө Туујы јастыгат.
Айу ошкош күркет бойы
Анда да јалкыбас болды.
Арыганын, аштаганын
Иш өйинде билбей жүрди...
Салкын шуулап келерде,
Сары тобоголор какталды,
Бала-барка сүүнгилеп,
Түшкүн терип жүргүледі.
Туујынын санаазы омок болды,
Мөшкө жарманары токтоды.
Аба јыштын ээзи —
Айу абагај сүүнет,
Тобоголорды јууп алып,
Тойо-кана јип јадат,
Азу тиштери кажайыжып,
Айдары јок семирет.
Қсрүк деп чоокыр кескек
Төрт таманы тазаганча,
Эки јаагы бултайганча
Ару тирү кузуктан
Ичегенине тажып јадат.
Тарал деген боро куш
Куу будакка отурып алып,
«Кузук јок» деп калактап та турза,
Қыштај јийтен азыкты
Мөштинг төзи сайын сугат.
Чымалыдый кыймыраган улус
Түшкүн терип јылыжат...
Туујы көөркий балдарыла
Јарым ай кузуктады.
Јаан сеери¹ теңкейип чыкты.
«Айдары јок көп јөөжө» — деп,
Эки балазыла сүүништи.
Јанындагы одудан

¹ Сеери — тобого урарга агаштан чертип жазаган ман.

Көпшенер өбөгөн базып келди,
Эчки сагалын сыймай тудуп,
Эзен-жакшыны сурап турды.
Эки көзи сеериге тийип,
Эң учында мынайда айтты:
«Бу айылдажымнын сееризин!
Саак будакка¹ једип калган.
Ас ла салып, бодогожын,
Јүс тозоктон ажар болбой.
Эки көстөн болгонбос то болзо,
Көстүлерден артык турбай.
Эки балаңды кийимдеерге
Эр үлүүнди иштеп алдын...»
Анайып олор отурганча,
Канбас ийди јалканчып үрет,
Тайа јырааның ары јанынан
Мамак эмегени базып келет.
Јардына толо јүк јүктенген,
Арыган, јобогон турат.
Тектей кабын чечип алып,
Бир тажуур арајан² алат.
«Куйрук чегенниң арајаны» — деп,
Туујыга тажуурын тудат.
Борбуйда чегенин чыгарат,
Баштыктан талкан кодорот.
Эки балазы сүүнип,
Санап калган тамзыкту курсагын —
Чеген, талканын јигилейт.
Туујы омок сүүнип,
Эмегенин эмди мактайт.
Көпшенер өбөгөнди јанына отургузып,
Тажуурдан арајанды кубарлайт.
Эмегени сеери јаар көрүп,
Бүдүнбей, балдарынан сурайт:
«А бу слердинг алган кузугаар кайда?..»
«Кузугыс ол сеериде!» — деп,
Јаан уулчагы сабарыла уулайт.
Оны уккан Мамактын

¹ Саак будак — агаштын жабызындагы кургак будак.

² Арајан — аракы.

Јүреги сүүнип көдүрилет.
«Алтын-мөнгүн јөөжө болор» — деп,
Акту бойында сананды.
Сайлаган кузуктан эскинге уруп
Токчок¹ согорына белетенди.
Туујы ла Кепшенер калай берди.
Арајан тамырларын изитти.
Эрмек-куучын көптөй берди,
Эң учында Туујы кожондоды:
«Сары сайлу кузукты
Сайлап, коштоп јаналдар.
Салковойдон садала,
Акча-манат алалдар.
Эмил сайлу кузуктан
Токчок согуп алалдар.
Эзен болзын бу Алтайга!
Јыргап, ойноп јаналдар...»
Барбак мөштинг тэзиненг
Чиби одынын түдүни јайылды,
Туујынын омок кожонгы
Байкаранын јыжына јаңыланды...

* * *

Кожон көндүгип келерде,
Қанбас ийди казыр үрди,
Одуга јууктап келеткен
Таабы јайзағнын үни угулды:
«Ой! Ой! Ачым уул!
Арсыл ийдингди ары токтот,
Кижиги тиштеп ийбезин!»
Онын кыйгызы Туујынын
Омок јүрегине ийнедий кадалды.
Эки колы мылырт этти,
Эр санаазы өчө берди.
«Эдү мени тапкан туру.
Арба сайлу кузугымды
Ачап Таабы јудар туру» — деп,
Ичине бадышпай сананды.
Кулузуннын ортозынан

¹ Токчок — эмилден согуп јазаган аш.

Жылан жылып келгендй,
Жырааныг ары жанынаг
Жутпа Таабы базып келди.
Озо баштап бөрүниг көзи
Сееридегн кузукка тийди.
Туура јаткан Туујыны көрүп,
Седен, омок каткырды;
«Јакшы ба, ачым уул» — деп,
Јайзаг жаан кыйгырды.
Туујы өнгдөйип туруп келеле,
Јаагы ачылбай, каруузын айтты:
«Јакшы... слер јакшы ба».
Қоолоткыш салкын келерде,
Мөштин бажы коолоды.
Қоркып-чочый бербезин деп,
Таабы үнин кубултты,
Тилин сарјула сүрткендй,
Јымжада мынайда айтты:
«Ачым уулдын одузын тапшай,
Өрө-төмөн сдүп јүрдим.
Амырғыдый үнингди угала,
Јүк арайдаг таап, келдим.
Ачым уулды көрзөнг,
Кузукты энтерип алган!
Ару сайлу арбын кузук
Алтын-мөнгүн акча эмей.
Ачым уул бойы билер:
Аказын, байла, ундыбас болбой!
Озогыда не де болгон болзо,
Онызы эмди керек беди?
Керишкен, согушкан да болзо,
Ундылып калары сөс беди?
Тостыг кыбындый.
Торконын јигиндй,
Айланайын ачым уул,
Күзен укту сөөгибис јангыс,
Күн-јарыкта кудайыбыс јангыс.
«Тайгазынаг тапканын
Талайына чөктөйтөн» — деген,
Онын бирүзи сен, карындаш,

Тайганнаг тапканынды
Таабы акага берер болбой,
Улалуга барган тушта
Қонор јерин менде болгой.
Јарымкага барган тушта
Јадар јерин менде болгой.
Ару кузугынды баалап аларым,
Алым учун тутпазым,
Алтын-мөнгүн акчаны
Алаканыга салып берерим.
Оскө којойымга садар болзон,
Айдары јок өөн болор.
Аканнын айтканын укпазан,
Түп-түбинде јаманы једер.
Эренгистелип сен сананба,
Эрмегинди јартын айт,
Эки кулагым сүүнзин!»
Јокту Туујы бажын тырманды,
«Јок» деп айдып болбоды...
Қолго түшкен койондый,
Кулагын кызынып отурды.
Эрик јокто, арга јок —
Эртен апарарга јөптөнди.
Эдү-коош ары базарда,
Арт-кийининен түкүрди:
«Јыткыр шилемирди көрзөң,
Мени јытап таап алган!
Айдып турган сөзин уксаң,
Уйе-сөөгинди јоктоп тургандый
Тарыскадый ээлгир,
Сағыстый јапшынчак.
Агын-көгин катқырып,
Оны-мыны куучындап,
Мени куйбуртып турганын.
Мынаг озо, мен көстү тушта,
«Бала-барка јескинген
Јыланнаг јаман неме јок,
Бака чылап балбайган
Байдаг ачап кижі јок» — деп,
Балдарга айткан болгом.

Ол сөс бу эрликке угулган,
Оны бу шилемир ундыбаган...
Қайачактың үсти јанында,
Сары-Көкшиниң бүгинде
Бу ла јутпа јуун эдерде, —
«Сен байларды јамандайдың,
Қалан төлөбөй, мойнойзың,
Алым төлөбөй, мекелейзин!
Буура болуп, бөкөркөйзин!» — деп,
Төрт казыкты кададып,
Төрт санымды кере тартып,
Јирме камчыны тоолоп,
Бойы соккон јутпа эди.
Јаш карагайга таңма чапкан:
«Эр јажына темдек болзың,
Эл-јон электешсин» — деп,
Эң учында анайып айткан.
Оноң бери ол јердиң ады
«Таңмалу карагай» деп адалған.
Ол камчының сорбузы
Эмди де јылылбаган.
«Өскүстин колындагы
Өкпө јаан көрүнет» — деп,
Озогы улус айдыжатан.
«Јокту-јойуның канын соргон,
Ичи тойбогон ачап таңма,
Актуны каралап сойгондо,
Ичи јарылбаган таңма
Мениң јажығымды јириге,
Мениң кузугымды јударга
Эбин бедреп јүрген» — деп,
Көзине неме көрүнбес те болзо,
Көрүп турған кижичилеп,
Таабының кийининен ары ксрөт.
Таабының басқан шылырты
Угулып тургандый, сананып турат.

* * *

Байкараның таскыл бажында
Қара туман күнүн түжет,

Таабы јутпага кузукты
Туујы јүктенип күнүн тажыйт.
Арайдан көдүрип экелгенин
Таабы тозокло кемјип алат.
Тере түптү тозокко
Тееп тыгып, толо урат.
Тозокты коктыйга отургузат,
Јаш тере чөйилип турат.
Уч тозок болгодый кузук
Эки тозок болуп калат.
Сүүри туунын бажы
Тумантып, буруксып турды.
Туујынын терең санаазы
Кунугып јүрер болды.
Терлеп, јобоп тапканы
Арбын јөөжө болбоды.
Калганчы кузугын экелип,
Кактай уруп берди.
«Алтын-мөнгүн акчаны
Алаканыма салыгар» — деп,
Јокту Туујы сакиды.
Канчаны берерин Таабы чотоп,
Азыйдаты алым учун
Талортозын тутты.
Тегиннен кайкал баазын берип,
Туујыны мекелеп айтты:
«Буды сынган буканын эди учун
Мынан чыгара чотодым.
Беш аршын бөс учун
Беш салковой чыгардым.
Кезигин сакуп ал,
Кузук садылза, төлөөрим.
Акана сен чугулданба!
Артыктузын эрмектежерис.
Андый-мындый эрмектенбе,
Комудал јогынан алыжарыс.
Бергенимди ассынба,
Ары ылтам сугуп ал.
Тонг өткүре чечеркебе,
Кийин јанын сананып ал.

Бала-баркам јаанап келер,
Бар алымды төлөп салар» — деп,
Кайран көөркий калактады;
Жайнап-сыктап сөзүн айтты.
Қара бажын тырманды,
Қаруу айдарын тыңдады.
Тууының айтқан сөзи
Таабының кулагына угулбады.
Ачап Таабы ары басты,
Артың эрмек айтпады.
Локту кижинин ачу-короны
Көксине эмди бадышпай барды,
Алдымнан өрө ол кайнап,
Қырынан ажып, ага берди.
Тууы өрө туруп чыкты,
Айу чылап алгырып ийди,
Аба жышка үни жаңыланды.
Арт-кийининде түкүрди:
«Аба жыштың кер-жупазы!
Ай-күн сени соксын!
Куурмактап кузугымды жиген учун
Күкүрт-жалкын үстүңе түссин!
Жиген жаак кугарып калар.
Жидирген төңөзөк жажарып өзөр!
Акту терим сени табар,
Арт-учында сени базар,
Көзибистинг жажы сеге
Қоркушту корон болор!» — деп,
Уч катап түкүрип ийди.
Өкпө-жүреги согулышкан,
Күүн-санаазы кунуккан.
Балазына жединдирген
Тууы эмди жайра басты.
Сары бүр какталып калды.
Салкын, жоткон тыңыды.
Азык-түлүк божоды,
Айылына жанар сыйи келди.
Қаламаны бөктөргөн,
Эскин-күректи артыңган,
Эки уулына баштаткан.

Ат эрјинези уладаган.
Јокту Туујы јанып ийди.

1. Бу произведениени беш бөлүккө бблийле, кажы ла бөлүккө ба-жалык табыгар. Кажы ла бөлүкте не керегинде айдылганын куучындап беригер.

2. Туујы керегинде айдылган сѳстѳрди тузаланып, ол керегинде ай-дып беригер.

3. Таабы нениг учун Туујыны «ачым уул», «карындажым» деп айдат? Бу сѳстѳрдинг мекезин јартагар.

4. Озогы јокту улустыг «јиген јаак кугарып калар, јидирген тѳнгѳзѳк јажарып ѳзѳр» деген кеп сѳзи бу мында кандый учурлу болуп айдылган?

5. Кўс ѳйди кѳргўскен јерлерди произведениендег темдектегер. Туујы кўс келгенине нениг учун сўўнген?

Јакылталар.

1. Бу произведениендег «Кожонг кѳндўгип келерде» деген сѳстѳрдѳг ала «Угулып тургандый, сананып турат» деген сѳстѳргѳ јетире ўзўкти (4-чи бѳ-лўкти) алала, ончо эпитеттерди ле тўгдештирўлерди тетрадька чыгара би-чип, олордын кажызынын ла учурын јартап беригер. Јаантайын айдылар эпитеттерди темдектегер.

2. «Кўс келди», «Тайгада кузуктаганы» деп темалардын бир-бирўзине куучын бицигер.

Э П И Т Е Т.

«Туујынын кузуктаганы» деген произведениеде Ч. А. Чуни-жеков озогы алтай јокту кижининг јўрўмин кѳргўзет.

Туујы «карангуйга тўшкен», кѳс јок кижиде болзо, ѳе сўрекей кўчтў, иштенкей. Туујынын кеберин автор мындый сѳстѳрлѳ јартайт: ол **чаал терек** сынду, **кўркек бўдўмдў**. Тайгада јакшы кузук бўдерде, санаазы јарыйт, кожонгы **омок** болот; кѳс јок то болзо, кѳстўлерден ол **артык**. Је андый да болзо, Туујы **јокту**, балдары **эт-јыланаш**, јайзанг-којойымга мекеледеле, ол онтоп, **ачу-корон** кыйгырат, автор оны **кайран кѳбркий** деп айдат. Бу ончо сѳстѳр эпитеттер болуп јат.

Эпитет деп не ле немениг энг ле керектў, учур-лу темдектерин иле эдип, ол немени чѳкум, јарт кѳргўскен сѳстѳрди айдар. Эпитет ажыра про-изведениеде кѳргўзилген немелерди автор јарадып турган ба, јаратпай турган ба, јамандайт па, јакшылайт па — бис билип аладыбыс.

Эпитет не ле немениг энг ле керектў, учурлу темдектерин јартап јат.

Таабы жайзаңды автор **бөрү, жупа** деп эпитет сөстөрлө айдат, ненин учун дезе автор произведениеде онын ач көзин, базынчыгын, мекечилини көргүзөт.

Тууҗыны автор **кайран көөркий** деп айдып, Таабыны **бөрү, жупа** деп айдып, озор экүге эки башка күүндү болгонун көргүзөт. Тууҗыны автор жарадып, онын шыралу жүрүмине ачурканып турган болзо, Таабыны дезе көрөр күүни жок болот. Автордын анайып эки кижини эки башка көргөни эпитеттер ажыра кычыраачыларга да көчөт. Бис, кычыраачылар, озорды анайда ок эки башка **көрсдибис**.

Автордын күүн-санаазын жартаганыла коштой, эпитет произведениеде көргүзилген картиналарды иле, чокум эдет. «Тууҗынын кузуктаганында» андый эпитеттерле автор анчадала арбүткеннин бүдүмин көргүзип, озорды көп тузаланат: **калын жыш, шарлак кара суу, таш жакалу** жарат, **күрен** күс, онон до өскөзи.

Эпитеттер албатынын оосло чүмдеген поэзиясында база көп. Же анда кандый бир немени жартаган эпитет көп сабазында кубулбай, жаантайын ла ол немеле кожо айдылып турат. Темдектезе, чөрчөктөрдө ээрди жаантайын **арташ** ээр деп, көп малды **ак** мал деп, сууны **аржан** суу ол эмезе **кутук** суу деп, үйгенди **күмүш** үйген деп, көлди **сүт** көл деп, тайганы **сүмер** тайга деп адап жадылар. Бу мындый эпитеттерди жаантайын айдылар эпитеттер деп адап жадыбыс. Жаантайын айдылар эпитеттер не ле немени жарандырып, чүмдеп көргүзөт. Жаантайын айдылар эпитеттер «Тууҗынын кузуктаганында» да бар, **ненин** учун дезе автор бу произведениени бичиирде, албатынын тилин, сөстөрүн көп тузаланган: **ару** суу, **ай** кулак, **эр** бойы, **бай** тайга, **барбак** мөш, онон до өскөлөри.

Эпитеттер болуп көп сабазында жарталгыш турат, же кезикте адалгыштар, кубулбастар, тооломо до эпитет боло берет: **чадыр** жапаш айыл, **терең** шүүнди, **эки** кулагым, онон до өскөлөри.

Түндештирү.

«Тууҗынын кузуктаганы» деген произведениеде автор Тууҗынын кеберин, озогы жадын-жүрүмнин картиналарын көргүзип, эпитеттен өскө, база бир поэтический эпти — түндештирүлөрдү — тузаланат.

Тууҗыны автор **айудый** күчтү эдип көргүзөт, тайгада кузук-

таган улусты **чымалыдый** көп деп айдат, Таабынын сөстөри кижининг жүрегине **ийнедий** кадалат деп айдат. Бу сөстөр тунгдештирүлөр болор.

Кандый бир эки немени тунгдештирип көргүскенин бис **тундештирү** деп адап жадыбыс.

Тундештирү, эпитет чилеп ок, не ле немени иле эдип чокумдап ийет. Тунгдештирү ажыра автор көргүзип турган немени жарадат па, жаратпайт па, ого кандый күүндү болгонын — бис база билип аладыбыс.

Тууҗы **айудый** күчтү кижини, Таабы жаман, сөстөри **ийнедий** кадалгак кижини. Же Таабы бай болгонынан улам Тууҗыны меке-леп, базынчыктайт, ачу-коронго тужүрет. Бис бу тунгдештирү сөстөр ажыра озогы жаннын чындык эмезин, сырагай коомойын көрөдис.

Тундештирүлөр көп сабазында **-дый, -дий** деп кожулталарлу сөстөр болот ол эмезе **ошкош, чылап, кептү** деп сөстөрдинг болужыла бүдет.

ӨСКӨ ОРООНДОРДО.

В. Гюго.

ГАВРОШ.

Оромнын уулчагы.

Бир тушта, жүс жыл кире мынан озо, Парижте айыл-журты жок балдар, агаш аразында кушкаштардый, сүреен көп болгон.

Ол өйлөрдө Тампль деп бульварда¹ он бир — он эки жаштууулчак жаантайын учурап туратан болгон. Ол эр кижининг узун штанын, үй кижининг кофтазын кийип алган жүретен. Же штан адазынын эмес, кофта энезининг эмес болгон. Андый да самтар кийимди ого туш улус берген. Ол уулчактынг энези де, адазы да бар болгон. Же адазы оны кичебеген, энези оны сүүбеген, онынг учун ол чын ла өскүс бала ошкош болуп калган.

Уулчак оромдо ло жүрерге жакшызыннатан. Ол чырайы куу, оору бүдүштү де болзо, же чыйрак, эпчил, шырагкай, кокурчы уулчак болгон.

Ол бир де эмеш амыр отурбайтан: кожондоп, оромдорло ба-

¹ Бульвар — эки жагына агаштар отургузып салган жалбак жол.

зып жүретен, жайынты-чөп төгөр жерлерде бедренетен, оны кулугур дешкенде, каткырып туратан, тенибер дешкенде, чугулданып туратан.

Ол уулчакта јадар-конор јер де, курсак та јок болгон, оны кичеер, эркеледер кижии де јок болгон, је карыксынбайтан. Ада-энези оны керексидейтен де болзо, ол кезикте: «Энемди барып көрүп келейин» — деп сананатан. Ол үренип калган эромдордон, тал-табышту площадьтардан, бульварлардан ырап, сууны јакалай басып, күрлерди кечип, учы-учында јокту улус јуртап јаткан јерге једип алатан.

Анда өңи-сүри јок турада омок уулчактын билези јаткан. Уулчак ада-энезинин айылына келгенде, олордын түбектү, јокту жүрүмин көрүп, јүреги систай беретен, је онын келгенине бир де кижии сүүнбей, бир де кижии оны уткып күлүмзиренбей турганын көргөндө, уулчак анчадала тыг кунуга беретен: чыккан айылынын ичи де, ада-энезинин жүректери де уулчакка соок болгон.

Уулчак, көлөткө јерде өскөн куу өлөң чилеп, бир де эрке сөс укпай, бир де кичеemel көрбөй жүрген. Је жүрүмим коомой деп ол комудабайтан, кемди де бурулабайтан. Кижинин ада-энези кандый болотонун ол керек дезе јарт билбеген де.

Ол уулчактын ады Гаврош болгон.

Восстаниенин башталганы.

Бу керек 1832 јылда болгон. Парижте јаан керектер башталып турган. Түрени жадынга ла уур ишке кыйналган ишмекчилер, ремесленниктер, оок-теек улус башкаруга удурлажа восстание эдерге белетенип тургандар. Башкаруда банкирлер ле фабрикантар отургандар. Олор јангыс ла бойлорынын тузазы керегинде кичеенип, албатынын түренилү жадын-јүрүми керегинде, торолоп турганы керегинде бир де сананбайтандар.

Франциянын башка-башка јерлеринде түймееңдер көдүрилип турган. Олорды бир јерде туй басып салганда, олор өскө јерлерде көдүрилип чыгатан.

Бир катап эртен тура Сент-Антуан деп јурт түймөп чыккан. Қажы ла кижии колына кирген немеле јепсенип турган. Ишмекчилер, оромло барадып, араай шымыраныжып тургандар:

— Сенин колмылтыгыг кайда?

— Чамчамнын алдында. Сенийи кайда?

— База чамчамнын алдында.

Оромдо мастерскойлордын алдында улус жуулып, шымыраныжып турган. Ишмекчилер восстание баштагандардын чыгартулу улузын сагыгандар.

Оромдо көп улус көрүнип келди. Маанылар элбиреп турды. Жажыл бүр тудунган балдар көрүнөт. Ишмекчилер: плотниктер, малярлар, стекольщиктер, наборщиктер көрүнип келди.

Буржуйлар жуулган улусты тураларынын балкондорынан ла көзнөктөрүнөнг көрүп, олардон жоркып тургулайт.

Жеткер болорын сезип, башкаруу черүлерин беленде тудуп турган: городто бирме төрт мун солдат ла городты жакалай жерлерде одус мун солдат. Оромло бараткан улус ла солдаттар жууктажып келерде, адыш башталды, мылтык жок улус солдаттар жаар таштар чачып турды. Драгундар¹ үлдүлерила улусты таркадып турды. Оромдо жуулган улус качып жүгүрүшти.

— Колго мылтык алыгар! — деп жуучыл кычыру Парижтин бастыра талаларына жаңылана берди.

Ишмекчилер мылтык-жепсел эдер фабриканы ла мылтык-жепсел садар үч лавканы коскорып салдылар. Бир канча минутка мундар тоолу улус канча-канча жүс мылтыктарды, колмылтыктарды ла үлдүлөрдү алып барган. Олор бочколорды, мебельди, досколорды тажып, баррикадалар эдип тургандар. Бир ле частын туркунына көп баррикадалар оромдорды кечире тура бердилер. Энгиргери Парижтин үчинчи үлүзи восстаниеге көдүрилгендердин колына кирди. Куды чыккан буржуазия эжиктерин, көзнөктөрүн туй бөктөп алды.

Түн кирди. Восстание бастыра Парижке жайыла берди.

Мылтык-жепселле жеписин алган ишмекчилер жуулып, оромдорло үзүк жок өткилеп турды.

Кенетийин оромдо самтар кийимдү уулчак көрүнип келди. Ол Гаврош болгон. Гаврош оромдо турган ишмекчилерге ле студенттерге кожуды.

Ончолорынын алдында колында үлдүлү кижини базып бараты. Гаврош токуналу сурады:

— Бис кайдаар барарыс?

— Бисле кожо баралы — деп, ол кижини каруузын берди.

Кызыл жилеттү² бир кижини Гаврош анчадала жарадып көр-

¹ Драгун — атту жүрөп жуучыл.

² Жилет — чамчанын үстүнөнг кийетен жең жок кийим.

ди. Ол кижини нөкөрлөри Багорель деп адап тургандар.

Башкарунунг кандый да кычырузын стенеге жапшырып салганын көрүп ийеле, оны тургуза ла жыртып ийди.

Гаврош оны сүреен кайкап көрди. Гаврош бу өйдөнг ала Багорельден көс албай турды.

Табару.

Табару келерин сакып турган жерде бир де табыш жок, тым болгон. Начальник, ончолоры жуулажар жерлерине туруп алзын деп жакарды. Революционерлер мылтыктарын октоп алды.

База бир эмеш өй өтти. Жууктап келеткен артиллерийский орудиелердинг күзүрегени угулды.

Баштапкы пушка көрүнип келди.

— Адыгар! — деп, баррикаданын начальниги жакарды. Баррикададан бир уун аткан мылтыктардын табыжы жаңыланды. Боро тумандый ыш пушканы ла улусты бүркеп ийди; бир канча секундтынг бажында ыш таркай берерде, пушка ла улус база ла көрүнип келдилер.

— Мылтыктарды октоп алыгар! — деп, начальник жакарды.

Революционерлер мылтыктарын катап октоп турарда, артиллеристтер пушказын октоп турдылар.

Пушка адып ийди.

— Баштарыгарды стенеге жууктай энчейтигер! — деп, начальник кыйгырды. — Баррикаданы сындай тизеленип туруп алыгар!

Же берилген жакаруны бүдүрерге жеткелекте, снаряд эки кижини өлтүрүп, үч кижини шыркалап ийди.

Артиллеристтер экинчи пушканы түрген экелеле, оны баштапкы пушкага коштой тургузып салдылар.

Бир канча секундтынг бажында эки орудие экилези аткылай берди.

— Ол пушкалардын адыжын токтодор керек — деп, начальник айдала, кыйгырды: — Артиллеристтер жаар адыгар!

Ончолоры удааннаг бери белен болгондор: баррикададагы улус сүүнип, аайы-бажы жок аткылай берди. Ором кара ышка бүркеле берди. Бир канча минуттынг бажында артиллеристтердинг көп сабазы пушкалардын жанында жатканы туман өткүрө көрүндү. Тирүү арткандары пушкаларын октоп, адып турдылар, же пушкалардын адыжы кирелене берди.

— Кандый макалу! — деп, ишмекчилердинг бирүзи баррикаданыг начальнигине айтты. — Женип жадыс.

Начальник бажын жайкап, айтты:

— Бу мындый женү база бир он беш минуттыг туркунына болор болзо, баррикадада он до патрон артпас.

Кичинек герой.

Гаврош бу куучынды уккан. Ол болуштоптор салатан калама алала, тежиктен чыгып алып, өлтүрткен солдаттардын каптыргаларынан патрондорды бойыныг каламазына токуналу жууп турды.

— Сен нени эдип турун? — деп, баррикададан ого улус кыйгырды.

Гаврош, бажын өрө көдүрип, айтты:

— Граждандар, мен каламамды толтырып турум.

— Картечьле¹ адып турганын көрбөй турун ба?

— Жанмыр жаайт, анда неме беги — деп, Гаврош каруузын берди.

Начальник кыйгырды:

— Гаврош, бери кел!

— Эмди ле — деп, Гаврош айдала, оромло жүгүрди.

Оромдо жирме кирези өлтүрткен улус жаткан. Олордын каптыргаларын кактап алза, баррикададагы улуска база бир канча ок-тары болор. Гаврош патрондорды бойыныг каламазына салып тура берди.

Ором тумандый ышка бүркелип калган болгон. Туман бир эмеш өрө көдүрилип, онон ойто ло жерге жайылып турды. Ыштуй алып салган оромдо түште де карангуй болды.

Карангуй болгону Гаврошко тузалу болды. Ышка бүркелип калган оромдо кичинек сынду Гаврош солдаттарга билдиртпей, ыраак барар аргалу болгон. Ол баштапкы алты эмезе жети каптырганы, жаан жеткерге учурабай, кактап алган.

Гаврош каламазын тиштенип алып, өлгөн улустыг ортозыла жылып, төрт тамандап энмектеп, патрондорды жууп турды.

¹ Картечь — жуук жерге адар эдип жазаган артиллерийский снаряд, андый снаряд жарылганда, онын өзөгиндеги октор эбиреде ыраак чачылат.

Баррикададан Гаврош эм тургуза ыраак эмес болгон, је эмди оны кычырза, өштүнинг солдаттары көрүп ийеле, аткылаар болор деп, баррикадада бир де кижн унчукпады. Гаврош там ла ырада энмектеп барып, тарынын ыжы суйук јерге једе берди. Өлтүрткен сержанттын каптыргазынан Гаврош патрондорды алып турарда, ок ол өлгөн кижиге тийди.

— Көрмөс алзын! — деп, Гаврош кыйгырды. — Мениг өлгөн улустарымды өлтүрип турулар.

Экинчи ок онын јанына таш јолго тийди. Учинчизи — онын каламазын антара сокты.

Гаврош кайра бурылала, оромнын белтиринен аткылап турган солдаттарды көрүп ийди.

Гаврош бут бажына туруп келди. Салкын онын чачын элбиредип турды. Шыкап адып турган гвардеецтер јаар көрүп, омок, тын кожондой берди.

Оног каламазын көдүреле, төгүлген патрондорды ойто алып алды, солдаттарга бир эмеш јууктайла, база бир каптыргадап патрондор алып турды. Төртинчи ок онын кулагынын јаныла өтті. Гаврош дезе кожондоп ло турды. Бежинчи де ок јаныла өдөрдө, Гаврош кожондоп турды.

Бу керекти көрөргө коркушту болгон. Солдаттар уулчакты адып тургандар, ол дезе адучыларды электеп, оларды ачындырып турган. Мылтык аткан ла сайын Гаврош кожоңынын бир үзүгүн кожоңдоп турган. Гвардеецтер Гаврош жаар үзүк жок аткылап, же бир де катап тийдире адып болбой турдылар. Гвардеецтер адып, бойлоры дезе каткырып тургандар, Гаврош жада түйүп, ойто туруп, паратанын алдына жажынып, торт жоголо берип, онон ойто көрүнүп келип, ары-бери жүгүрүп жудругыла кезедип, каптыргалардан патрондор алып, бойынын каламазына жууп турды. Баррикададагы улус оны көрүп, ого ок тийе бербезин деп жоркып турдылар. Октор онын кийининен сүрүжип турган, же ол октордог до чыйрак болгон. Ол өлүмле ойноп тургандый болды.

Же, учы-учында, жеткерлү ок уулчакка тийди. Гаврош тентрилип турала, жыгылды. Баррикададагы улус аайы-бажы жок кыйгырыжып ийди. Гаврош эндөйип келди, онын жүзинен кан жолдолып агып турды. Гаврош мылтыктар адып турган жер жаар көрүп, комыла уулап, база ла кожоңдой берди.

Ол бойынын кожоңын учына жетире кожоңдоп болбоды. Ого экинчи ок тийди.

Гаврош таш жолго көнжөрө жыгылала, ойто турбады.

Кичинекей геройды өлтүрө адып салдылар.

1. Бу керек кайда, качан болгон?

2. Ол тушта Францияда кандай айалга болгон?

3. Баррикадага табару эдер тушта Гаврош бойун канайып тудунды?

Ол нени этти?

4. Автор Гаврошты ненин учун герой деп адап жат?

Такылга.

Бу куучыннын бөлүктөрүн ээчий-деечий кыскарта куучындап беригер, калганчы бөлүгүн чокумдап куучындап беригер.

АР-БҮТКЕН КЫШКЫДА.

А. Адаров.

КЫШКЫДА.

Кышкыда агаш аразына кирзег,
Чөрчөк жери сеге көрүнөр.
Мөңүн өргөө чанкыр бүркүлү,
Кар мызылдап чедиргенделер.

Чибилер будактары карга энилген,
Талдар, кайындар кыруга бүркеткен...
Ончозы сени жаражыла кайкадар,
Жилбиркедип сени бойына кычырар.
Соок жыбар аралга кирбес,
Мында ыжык, мында жылу.
Анчы кижиге тегин жүрбес,
Солун бичик — аңдар изи!
Ак карда жүзүн бичиктер,
Оны жүзүн аңдар бичиген,
Агас, койон, тийин күлүктөр
Жүрүмин мында биске көргүскөн.
Жиит нөкөр, бери уксан,
Түжүне жылу турада отурба.
Жеңил чананды кийип алзан,
Аралга, аркага ойноп барзан.
Анда сеге омок тийингеш
Чибиденг чочогой таштап берер.
Табыш алган сергек элигеш
Чекчил казалап элес эдер.

1. Кышкыдагы агаш аразы чөрчөк жери болуп недег улам көрүнөт?
2. Бу үлгердин кандый сөстөрү слерге жарады?
3. Автор кышкы өйди жакшызынып, жиит улустарды неге кычырат?

Жакылталар. 1. «Кышкыда» деп үлгерди эске үренип алыгар.

2. Берилген темалардын бирүзине куучын бичигер.

1) Кышкыда агаш аразында.

2) Чаналу жыгылаганы.

3) Тоштогы ойындар.

3. Кыш керегинде үлгерлер таап алала, чокум-жарт кычырарга үренип алыгар.

4. Кыш керегинде фотографиялар ла журуктар (репродукциялар) жууп алыгар.

СОВЕТ ОРООНЫС КЕРЕГИНДЕ

Э. Палкин.

ЛЕНИНГЕ ПИСЬМО

Нөкөр Ленин, мен колхозчынын уулы,
Яңы, серүүн өйдө өскөм.
Нөкөр Ленин, је менин кинимди
Карган Күжей кайчыла кескен.
Нөкөр Ленин, мен пионер болгом,
Кырларымла кожондоп баскам...
Лирме жылда карган адамнын
Кејегезин агам кескен.
Карган өбөгөн уйала бергендий,
Бажын капшай сыймап ийген.
Эски жүрүмди тазылынап
Кезип ийгендий боло берген...
Нөкөр Ленин, ол јаны өйдө
Јаан агамды актар аткан.
Энем кайнынап коркый, коркый,
Чегедегин баштап ла чупчыган.
Санаама кирет: колхозчылар јаланга
Кожондожып, маанылу барган.
Балтырганду кобыны сүрүп,
Картошко ашты баштап салган...
Нөкөр Ленин, эмди албатыс
Јаскы агаштый корболоп өсти.
Санаазы жарык јашөскүрим
Јайым јолло ичкери басты.
Нөкөр Ленин, орооныс макталар,

Коммунизмге једерис, бүдүп турум.
Бичик билбеген албатынын уулы
Эмди слерге бичип отурум!

1. Улгерде кандый ой керегинде айдылат?
2. Жаңы өйдө албатынын жүрүмүндө кандый кубулталар болгон, олардын күүн-санаазы кандый деп көргүзүлөт?
3. Олор неге амадайт?

Ч. Чунижееков.

ЖИИТ ПАРТИЗАН

(«Аткыр» деп куучыннан.)

Бир катап командир Аткарды кычырып алала, айтты.

— Же, Аткар Маңдаевич! Акпаш айылына барып кел. Акпашка туштазан, мынайда сура: «Кадыннын суузы кайдаар агып жат?» Ол «Кадыннын суузы Бешпек жаар агып жат» деп айтса, сен сура: «Кадыннын суузында кандый балык бар, оны айдып берергер». Онын карууна айткан сөзүн биске жетирип берерин. Бу жакылтаны бүдүрзөң, бистин он колыбыс болорун. Барар жолду бойың билерин.

Түн. Тенери бүркүк, караңгуй. Аткар жаңы кийимин ле шлем бүрүгүн чечип салды. Алдындагы бойынын тизези ойык кеден штанын, салбар чамчазын кийип алала, баргаанын ортозы жаар кире берди. Анда, борсук чылап, түртпөгөдөп, он беш километр жол өдөргө керек болды. Барарга сүрөөн күч болгон, же кичинекей партизан командирдин жакылтазын бүдүрөргө албаданып турды. Ол журтка жууктап келеле, чаал карагайлардын ортозында токтой түшти. Журтта табыш угулбайт.

Караңгуйда Акпаштын айылына барарга жалтанчылу. «Анда бандиттер бар болбозун» — деп сананып, Аткар таң жарырынын сакып отурды.

Бир-эки частын бажында јер жарый берди.

Же Аткар база бир кезек өйгө журт јерди ајыктап отурды. Онын кийининде колмылтыгын чамчанын алдына кыстап алала, ичкери басты.

Акпаштын айылында кижилер жок. Жаңыс жеерен уйы эжикте мөөрөп турды. Же удаган жок Акпаш өбөгөннин эмегени ыйлаганча келди. Аткар сурады:

— Неге ыйлап туругар?

— Жо калак, Акпашты тўнде актар келип апарган. Эмди сборняда «Сен кызылдарга кўўндў кижиге» — деп, оны кыйнагылап турганы коркушту, байла, аткылап салар болор...

Оны уккан Аткары кече командирдин «аҗарынкай бол» деп айткан сўзин ундыйла, сборня жаар јўгўрди.

Сборнянын јуугында эки колын кайра кўлўп салган, бўрўк те, ўдўк те јок, жагыс эски чамча-штанду, јўзи-оозы канду кижиге јатты. Ол Акпаш ўбўгўн болгон. Онын јанында мылтыкту каруулчык балдарды јууктатпай, сўрўп турды. Балдар чеденнин ары јанында баргаанын ортозына кирип, кезиге таскактын ўс-тўне чыгып алала, кўрўп турдылар. Аткарыды да жаруулчык ыраак сўрўп салды. Анайып турганча, сборнядан Тадыр ла бир бий чыкты. Бий Тадырга айтты:

— Ого база ок кородор! Кадыннын бўгине апарып, бажын-кўзин тиле чабала, сууга салып кой. Ичи кызыл, тили узун кулугурды Кадын кызылдарга јетирип берзин.

Оны уккан Аткары Кадыннын бўгиге жаар туура јолло озолоп јўгўрди. Анда јыраанын ортозына кирди. Кўрўп отурза, кўреени тўмўн одурак јолло Акпаш ўбўгўнди айдап, Тадыр келип јатты. Аткары кургак чырбаал кучактанганча удурга чыкты. Тадыр оны таныбай, тегин ле одындап јўрген бала болор деп, базып келетти. Ол уулчакты керекке албай, ўдў берди. Бу тужунда Аткары чырбаалды чачала, колмылтыгын алып, араай јўгўрип келеле. Тадырдын эки јардынын ортозына адып ийди. Тадыр мылтыктын табыжыла кожо бура согулала, колындагы бешадар мылтыгын јерге тўжўрип, кайра ажа берди. Кају јерге тоголонгон бойынча бир кулаш барала, каргананын тўзине кептеле берди, эки колыла јерге тайанып, кўксин кўдўрип болбой јада берди.

Акпаш ўбўгўннин кайда барганын кичинек партизан кўрбўй калды. Ол эмди бешадарла база бир колмылтыкка јепсенип алала, чет агаштын ортозыла жагыскан јўгўрип баратты. Он јанында кем де кенетийин сыгырып ийерде, јыраанын тўзине јада тўшти... Кижиге сыгырган јерде колдорынын кўлўзин чечип болбой јўрген Акпаш кўрўнип келди.

Аткары кўлўзин чечип ийерде, карган ўбўгўн оны кучактап алып, каны карара кадып калган эрдиле жаагына окшоды.

— Акпаш айылына барып келдим. Ол мында, кожо келди... Тадырдын мылтыктары, патрондоры ла документтери бу.

Командир айтты:

— Ончозы јарт. Бандиттерди туй базар задачаны бӯдӯрерге, кайучы болуп кем барар?

— Мен барарым — деп, Акпаш өбөгөн айтты. — Олордын каруулдап турган јери јурттын үстүги јаказында паратанын бойында... Мендеер керек, удабас таг јарыыр, чалтык болор...

— Је, айдарда, Аткырла экү барыгар. Јол ачык болзо, колмылтыктаг теҗери јаар адып ийигер. Оног ары нени эдерин бис билерис — деп, командир јакылта берди.

Сурактар ла јакылта.

1. Партизандардын командири Аткырга кандый јакылта берди?

2. Акпаштын айылына једеле, Аткыр нени укты?

3. Акпаш өбөгөнди Аткыр түбектег канайып айрып алды?

4. Аткыр Тадырды нениг учун өштөп јүрген?

5. Уулчак канайып өчин алды?

6. Командирдин берген јакылтазын Аткыр сӯдӯрди бе?

7. Аткыр кандый уулчак болгонын слер билип алдыгар ба?

Бу сурактар аайынча Аткырдын бӯдӯрген јакылтазы керегинде кыскарта сочинение бичигер.

Э. Палкин

ЭНЕМЕ.

Күнүн ле мен энемди

Јүрегимде јылу сезедим.

Кандый јүрүмдү болгонын

Катап эске алынадым.

Төрөлиске өштү кирерде,

Унчукпай ол јүретен.

— Кунукупай јүрүггер, балдар, — деп,

Колхоз ижин бӯдӯретен.

Күски јанмырлу карангуй түнде

Јоткон келип шуулайтан.

Көзнөк алдында энирде

Энем узак сананатан.

— Школдо, уулым, кичеенип үрен — деп,

Јаантайын меге јакыйтан.

— Ырысту өйлөр ойто келер — деп,

Бир де аланзыбай айдатан.
Сакыган јенү келерде,
Каткырып көөркий ыйлады;
Онон артык иштеерге
Акту јүрегинен молјонды.
Эмди жару көстөри
Эрикчили јок каткырат.
Кажайып келген бажын,
Төмөн түжүрбей, түс тудат.
Бүгүн айас јылу күнде
Энем омок, сүүнчилү,
Төрөл колхозында иштеерге
Күнүн ле ого јилбүлү.

Сурактар ла јакылга.

1. Автор кемди эске алынат?
2. Онын энези кайда иштеген?
3. Ороонго оштү табарып кирерде, энези бойын канайып туткан? Ол балдарына нени айдып туратан?
4. «Кажайып келген бажын, төмөн түжүрбей, түс тудат» деп эрмекти слер канайда ондоп јадыгар, айдып беригер.

Л. В. Кокышев.

КАРА ЈААНАЗЫНЫҢ КУДАЙЛАРЫН ÖРТÖГÖНИ.

Кара энезинин азырап турган бозуларын кабырып, карындажы Кулала кожо узун јайды јаландарда өткүрип турган. Ол эбиредеги ар-бүткенди, јүзүн-јүүр тындуларды ајыктап, оморды јакшы билип аларга кичеенип туратан. Ол кажы ла кучыйактын үнин танып ийер, је ол нени кожондоп турганын билерге узактан бери албаданып турган. Јенези калын, койу, карануй аркадан ол алтын толотко бедреп, кажы ла кушкаштын тилин билерге албаданып туратан болгон. Қайда да јыланннын уйазында алтын јымыртка бар деп улус айдыжатан, је ол јымыртканы Кара эмдиге ле таппаган. Кезикте кандый бир төнгө бозуларын токунадып салала, бойы үн серибей эткилеп турган кушкаштардын үнин узак тындап отуратан. Учы-учында кушкаштар кижинин тилиле куучындажа беретен. «Бат-падым! Бат-падым!» — деп, бөднөмөр бүкте түймежип чыкканда, ол јанында аркадан, ас-

караттардын төзинен талтар казыр үниле кыйгырып чыгатын: «Тар! Тар-рт!» Анчадала ол күүктинг кунчукчылду эдип турганына чыдажып болбой, кезикте ачурканып туратан.

«Күүк озо јараш кыс бала болгон. Карындажы андап барала, аайы јок удай берген. Эјези канча јылдарга карындажын сакып та турза, је карындажынан суруу јок болгон. Чугулчы өй энези оны көп иштедип, јаантайын согуп туратан.

Је бир катап өй энези үйге эзирик кирип келеле, оны согорго ичкери тап эдерде, јагыртыктын үстүнде отурган бала кенетийин түнүк јаар учуп чыккан.

— Ай, бу канайып јүрүг?! — деп, сй энези јүгүрүп келген бойынча, онын будынан ала койгон. Је онын колында кыс баланын жагыс ла сыгар өдүги артып калган. Онын учуп эмди күүктинг бир буды кызыл, бир буды дезе көк. Эјези Алтайды айланып, карындажын бедреп јүреле, јүс јашту јоон теректинг төзине јеткен. Теректинг төзінде карындажынын сөбгүн эјези танийла, ачузын бадырып болбой, кыйгырып ийген:

— Куу сөөк! Ку-куук! Кук-куу!..

Онон ло бери күүк комудап јүрер болгон. Јымыртказын база өскө уйага салып јүрер...».

Мындый чөрчөктөрдү Кара көп билер. Кышкы энгирлер сайын чукулчы, је кару јааназынан ол көп чөрчөктөр угуп туратан. Карган эмегендер јуулыжып келгенде, түн ортозы өткөнчө лө, кудай ла көрмөстинг согушканы керегинде, көрмөсти кандый бир баатыр канайда јенип чыгала, канча албатыга јайым берип, алтайына јандырганы керегинде куучындар узак улалып туратан.

Каранын санаазында карган јааназынын сөзиле болзо, кудай чукулчы эмес, энг ле бөкө, санаалу, сыны бийик-бийик кижиде болгон... Јааназы үйде јокто, Кара төрдөгү аланчыкка јааназынын илип салган топчы көстү наадай-кудайларына араай бажырып, шымыранып туратан. Кудай нени ле эдейин дезе, ончозын эдип јат, је Каранын сурагын ол былтырдан бери укпайт. Та неге-неге чукулданган? Ажанардан озо ол курсагынан чымчып, кудай јизин деп, туйказынан наадайлардын алдына салып койтон. Курсактын оодыгын түнде чыккандар эмезе айылдын түнүгинде уйа тартып алган боро кушкаштар јип салатан. Курсактын јоголып калганын көрөлө, Кара кудайга онон артык бүдер боло берген.

Je бу жыл онын санаазы эки башка бөлине берген. Үредүчилер, аймактан келген бичикчи улустар кудай жок деп айдыжар, деремненин карган улустары дезе кудай бар деп айдыжар. Кемизине бүдетенин Кара торт билбей турган. Онын учун ол бүгүн кудайдаг эки жылга сураган сурагын калганчы катап сураар деп бек сананып алган. Бозулар кабырып барардаг озо ол кудайлардын алдына жарым көшш кайнадып салган картошканы жайым салала, үч катап бажырала, жүре берди. Ойто жанза, онын сурагы бүдүп калар: ак боро ат, алмастый курч үлдү оны сакып турар деп, ол тын иженип турган.

Онын учун ол жаланда узак токуналу жүрүп болбой салала, күн жабызай ла берерде, бозуларын чеденге мантатканча айдап жетиреле, айылы жаар мендеди. Жүреги тын согулып турган.

Үйде кижин жок эмтир. Жааназы, байла, айылдай берген. Энези жаш балазын кучактанып алган туранын эжигинде отурды. Энезине көрүнбеске Кара айылды орой согуп, эжиктен араай кирип келди. Жарык күнге үрене берген көстөри карангуй айылдын ичинен нени де түрген көрүп болбой, бойы очокко согулып, кудайлар жаар басты. Кудайлардын сырагай ла алдынаг боро кушкаштар түнүк өрө тиркирежип учуп чыктылар. Кудайлардын курсагын боро кушкаштар жип турганын Кара билип ийди. Тегин жердег күкүрт те күркүребеди, темир туйгакту ат та келбеди. Боро кушкаштардын кылыгын билеле, Кара кудайларга ачынып чыкты: «Бу төгүн кудай болбой! Боро кучыйактарга чыдабай, курсагын блаадып турганда, ненин кудайы бу? Улус сени тегин жерге өртбөгөн турбай» — деп, Каракай энезинин кудайларын канайда өртбөгөн эске алынды. Онон ачынганына жааназынын жаан кыгырак бычагын бедреп таап алала, төрдөгү илүде турган кудайлар өрө атпактанып чыгып келди. Онын мандайынан тер тамчылап, жүреги тын согулып турды. Андый да болзо, ол наадай-кудайдаг чала жалтанып турды. Онын чике ле алдында топчы көстөри тозынга, ышка борорыжып калган наадайлар өчөмүк көстөрилө Караны керекке де бодобой, ажыктап отурдылар.

«Жангыс мен эмезим; Каракай кудайларын база өртөп салган, түнгөй ле бир де неме болбогон» — деп, Кара сананала, буттары тырлажып, колдору барынбай турганын сезип турды. Колыла болуп албай турган сайын там ла бычакла сайып ийер күүни келип турды. Учунда чыдажып болбоды. Көзүн жумуп ийеле,

бычактын сабынан бек тудунып, жуугындагы кудайды туда берди. «Жалкын мени эмди ле жыга согуп ийер!» — деп, ол коркыган бойынча, бычагын ычкынып, көзин ачпай, жаңырткыктын үстүндө чирей тонуп калгандый турды.

Же не де болбоды. Кара көзин араай ачып көрөрдө, бычактын мизи кудайды житкезинен аланчыкка жапшыра кадап салган эмтир. Бу тужунда ол кудайды колына алып көрди. Онон кудайдын чирик буузын мойынынан үзе тартып ийеле, тынданар ба, жок по деп очоктогы отко өртөп көрди. Кудай десе күйгенче ле тынданбады. Онойып Кара төрт кудайды өртөп ийеле, бежинчи кудайга чыкты.

Же кенетийин та не де жызырап, күркүрөп, кырды төмсн тоголонып, айылдын төри орто келип табарды. Кара коркыганынан кудайдан салынбай, жаңырткыктын үстүнөн келип түштү. Орындарга согулып, эжикке табарып, чыгара жүгүрдү.

— Бу не сайгактап туруң? — деп, айылдын кийининде кыр өрө чыккан жолдо жааназы унчукты. — Неме-атазы сени тиштеп ийди?

Кара жааназынын отко жоон эдерге чуркалар тоголодып турганын көрөлө, жаңы ла токунап, бултаартып айтты:

— Тегин ле жүгүрип, ойноп турбай... Тирү кижини ойнобос по?..

1. Кара ар-бүткенди, албатынын чөрчөктөрүн жакшы ла көп билери неден көрүнөт? Оны кандый уулчак деп айдарга жараар?

2. Жааназы чөрчөктөрлө коштой база кандый куучундар айдатан эди?

3. Жааназы кудайзак болгону саза неден билдирет?

4. Кара жааназынын кудайларынан нени сураган? Сурагы бүтсн дел, нени кылынган?

5. Кудайлар деп неме төгүн болгону ол канайып билди? Чөкөнөлө, ол нени этти?

А. Ередеев .

ЭНЕЗИНИН ЖАЙЛУЗЫНДА

ЧЕЧЕКТЕР — ЖАЙДЫН БАЛДАРЫ

Өлөнүн ортозыла мыйрыйып барган жолло Эркеш ле Мерген жүгүрип брааткылады. Узун өлөңгө Мергеннин бажы содон-содон, караң-караң эдип, көрүнүп-көрүнбөйт. Олор экү

школды божодып, җайлудагы энезине җанып отурган. Үүктенип алган сумкаларында җайгыда кычыратан солун бичиктер.

Бийик туулар җап-җажыл, җымжак эдектерин җайа салып ийген турды. Уулчактар олордын эдегинин үстиле жүгүрип өткүледи. Балтыргандардын ла кымыскайактардын төзинде бөднөлөр: «Өлөн-чөп, өлөн-чөп!» — деп кыйгырыжат. Кайда да талтарлар олорло чечеркежет: «Өлөн-та-арт, өлөн-та-арт!» Бу удабас өлөн эдетен иш башталарын, байла, белгелеп җат.

Озо жүгүрип брааткан Эркеш нени де кайкап, тура түшти:

— Мерген, ксрзөң дө!

Мерген җедижиш келеле, ксстөрин җапылдадып, ичкери көрди:

— Чындап та-а дезен! Кандый җара-аш!

Эркеш ле Мергеннинг җайгыда кой кабыраачы җалаңында туку ла качан чечектер өзүп, арчуулдарыла Эркеш ле Мергенди бойлорына имдегилеп, кожо ойноорпо кычыргылайт.

Чечектер — җайдын омок балдары, Эркеш ле Мерген олорло җайыла ла кожо ойноор.

1. Эркеш ле Мерген кайдаар бардылар?
2. Олор җолой нени көрдилер, айдып береер.

ТУРЛУДА ИЗУ КҮН.

Эркеш койлорды айдап эжелеле, төжөккө җадып амырай берди. Үзүн-җүүр санаалар оны арадап ийди.

Изү, каан күнде турлуда кандый җакшы! Чадырга кирип, тонды төжөйлө, серүүнге тоолонуп җадарың. Соок чегенди ичип ий — санаан җалт эдиш, суузының кана берер. Мындый күнде койлорго баш болзың! Өлтүр, сок, җе олор агаштын көлөт-көзинен турбас та. Куштар эдишпей, җалбрактар карара чалдыгып, кей өлөнзип, эмезе койзып, өтөксип җытанып турар. Кажанга өдүк җок бассан, тамандарыңды өтөк кадап ийер. Эркеш ле Мергеннинг энези тышкары аарчы кургадат, кийим җунат. Эх, билген болзоор, сарҗулап салган аарчының амтандузың! Эркеш кышкы каникулга җанып келзе ле, энези кайдан да сарҗулу куук чыгарып келер. Җип көр — тилиң кеҗиринген кожо аҗа берер. «Җодроло, аарчыла кадыктап салган бу сарҗуны балама артырып салгам» — деп, энези айдатан.

Энем, энем! Слер кандый җакшы кижиди. Энемнинг ле колынан

алып јиген курсагын сан-башка ток ло амтанду. Энем ле садып берген кийим өп-өй болор. Энемнинг ле јанына јүр: сынын да јенил, санаан да жарык.

Энем јаантайын ла тайгада соокко-јутка алдыртып, түни-түжи койлорло кожо. Айла энем кандый арыбас бүткен. Јас келзе, кураандар эдектенип алган јүрер. Јай келзе, ыраак мөңкүлердинг эдегине көчүп келер. Күс болзо, кыштузына түжүп отурар. Энем недег де јалтанбас. Күжүрт-јалкын јызырап та турза, ол бийик таскылда койлоп јүрет.

Бүгүн энем араайын кожондоп, тышкары кийим јунуп јат. Эркеш онын кожонын тыгдап, там ла там үргүлөп браат. Турлуда изү күнде кандый јакшы! Мындый күнди энем де мактап јат. Је улай ла күйгек болуп турза, энем база да јаратпай санааркаар: «Бу өлөң-чөп күйүп браат. Койлорым тойынбайтан эмтир...» Бүгүнгү күндий күн Эркеш ле Мергенге талдама. Мөштөр изүге јуксып, чаганазып, кузуксып јытанат. Тайганы көк ынаар ороп салган. Јайлулар јакшынак јылуга амырап, санааркап калган. Изүдег јажынып, карасуулар серүүн кобыларда јажу шылыражып агат. Мындый күнде серүүнге үргүлөп көр, чөрчөктөрдий түштер көрөринг. Керилип, тоолонуп јатсан, агаштар сени јайкап тургандый болор.

— Эрке-еш, ке-ел!

Эркештин јымжак үргүзи өткүре Мергеннинг учуктый чичке кыйгызы чөйиле берди.

— Эрке-еш, ке-ел! Бир сүме-е!..

Эркеш суучактын јанына јүгүрип келди. Мерген кызыл ла жылагаш секирип, сүүнип турды.

— Не болды?!

— Бир неме...

— Не?

— Бу кичинек суучакты буук. Ол тушта эжинер көл болор.

— Чындап та, давай!

Јылагаш уулдар макалу иштене бергиледи. Ого-бого јетпей, эжингедий көл түўле берди.

Керек дезе чымылдардан улам јадын јатпай турган Ак-Төш деп ийт көлгө эн озо калып, бир эмеш шалбынып ийди. Эмди ого серүүн болор.

Эркеш ле Мергеннинг энезининг турлудагы јүрүми керегинде куучындап береер.

ЭРКЕШ ЛЕ КҮН.

Жымжак алакан жардына араайын таптап ийерде ле, Эркеш ойгоно чарчады.

— Балам, тур. Койлорды кыр жаар башкарып ийек. Бүгүн изүү күн болор, эрте отогылап алзын.

Эркеш түрген-түкей чайлап, чадырдан мендеп чыкты. Энези койлорды айдап алган барып жаткан. Ак-Төш десе койлордон озолоп, куйругын белине тегерийте салып алган желип отурды.

Мөштөр уйкузырап калган тым тургулайт. Кей та чалындардың серүүнин, та тандактын арузын тартынган — ол көгүске кеең толуп, сыныңды там ла сергидет. Өрө бийиктеген сайын туманзып, тилинде суузымак амтан билдирет. Койлор чыкту өлөңди тыдырада отоп, кыр жаар чыгып брааткылады. Күнчыгыш костый күйүп чыкты. Чалын база кып-кызыл, соок. Оны бир көрзөң, торт ло быжып калган тийингаттар ошкош.

Эркеш энезиле таскылга чыгып келгилеерде, күннинг чогы жаңы-жаңы ла сойоктордың төбөзине чарчап ийген. Оноң күн бойы кырлардың кийиннинен карап ийди. Ол озо ло баштап Эркешти көргөн. «Менег озо кырга чыккан кандый эртечил, шулмус уулчак» — деп, ол бажын жайкап, кирбиктери жыпылдап, кайкап тургандый болды.

Өзөктө кобылардың ичинде жаңы жаңы ла куштар эдижип турарда, таскылдың бийик бажында бой-бойлорына удур көрү-жип алган Эркеш ле теп-тегерик чырайлу Күн турган...

Эркеш энезине канайда болушканын айдып береер.

БАШТАПКЫ БОЛУШ.

— Мерген, төмөн эки карганак бар. Сен ого чай-тус апарып бер. Олордың чай-тузы божогон болор. Же бар, балам. Мен Эркешле кожо койлоп барарым. Жагыскан барарынаң коркыбазың ба? — деп, Мергеннен энези сурады.

— Жо-ок, мен коркыбазым!

— Же айса, уулым, тизиреде бер.

Мерген штанын тизеге жетире түрүп, кобыны төмөн учуртып ийди. Жылагаш буттар өлөңнинг ортозыла көрүнүп-көрүнбей элестелет. Эртен тура тайгала табыш жок бас — сеге не ле көрү-

нер. Бир көрүк чочып, жалбрактардын ортозыла суу чылап сурт эделе, куу жадыкка чыга конды. Мерген оны тударга өңөлбди. Кайдан, болчойо отура берген күлүк бутпаштап, көстөри тостондоп, «Сыйт! Сыйт!» деп сыгырала, куйругу чычас эдип, барганы да көрүнбей калган. Күлүк агашка чыгып, жаагы борбойо берген, аҗыктап отурды. Же керек беди! Мерген оноң ары жүгүрүп ийди. Кичинек, жылагаш буттарда табыш бар эмес, оны аңдар кайдан уксын. Мерген бир бурылчыкты эбире ле согордо, онын алдында кем де «Кайт! Кайт! Кайтын!» — деп кыйгырып ийген. Мерген чочыганынан не болгонын ондобой калды. Эм ле көрүп турар болзо, өлөннүн ортозында эркек чайдын канадына баскан эмитир. Шилемир жолдын ичинде отурган болзо, ондый керек ого! «Сук! Сук!» дежип, тийиндер тытка чыккандарын тоолоп то болбозын. «Бу кандый кей таманду уулчак» — деп, аңдар, байла, кайкажып арткан болор...

Кичинек төнгө чыгып ла келеле, Мерген чадыр айылды көрүп ийди. Жууктап келзе, кем де: «Көзимей, көзимей! Не турун, суу бер!» — деп кыйгырып турды. Мерген чадырга кирип келзе, карган эмеген көстөрүн жаба тудунып, онтоп, айланыжып турды. Ак башту апшыйак алаатып калган, нени де көнөктөрдөн бедрейт. Байла, суу бедреп жат. Мерген бир көнөкти алып, суу жаар жүгүрди. Экелген суузын карган эмегенге берерде, ол оныла жүзи-көзүн жунуп, ондоло берди.

— Сен кемнин уулы? Жыламаштын ба?!

— Эйе. Энем слерге чай-тус берип ийген.

— Бата-а, баламды сени! Чай-тузыбыс божогон эди. Өзөктөң улус жүрүшпес болды. Балам бистин табыжыстан коркыган болбой! Бу карган, аамай жадышка тижинин эмин көзимнин эминне коштой тургузып салган. Шилдери де, өңи де түңей немелерди кайдан таныткан эди. Танып болбой салала, бирүзинен ле урган эдим, же бат, көс арай күйүп калбады. Карын, балам капшай суу экелген! Акыр, мен ол шилдерди ойто ло коштой тургузып ийген турум не. Калак, калак, эм канайып ылгаштырар!

— Бичик-билик билер кижжи келгенче, олор коштой тургай ла, Төнкүрек!» — деп, өбөгөнни бурулу айтты.

Мерген коштой тургузып салган, шилдери түңей, суп-сур эмдерге жууктай базып келди. Ол шилдердин тыштына жашпырып салган чаазында бичикти кычырды: «Зуб-ное», «Глазное».

— Чалта-а, балам бичикчи турбай! Сен качан бичикчи болуп калган — деп, эмеген ле өбөгөн сүүнип кайкашты.

— Мен баштапкы классты бождоуп салгам. Эркеш десе үчинчини.

— Баш ла бол, балдар качан ок чыдап калт! Бат, балам кандый јакшы, бичикчи!

Қаргандар айылына бичик-билик билер кижии келгенине тын сүүнип, эмдерин эки башка тургузып салды.

1. Јолой браадып, Мерген кандый тындуларды көрди, олардын кылык-јагдары кандый эмтир, айдып береер.

2. Мерген қарган эмегенге кандый болуш јетирди?

«ТЕМИРЛЕРИМ ЈЫЛЫЖАТ.»

Кем де кызыл карандашла тес ле кара булуттарды чийе-мыйа тартып ийди. От Камчы туунын белине келип тийди. Сөгүле, үзүле бергендий табыш. Јоргун өбөгөн Эркеш-эштиг эжигине јортуп келеле, адынаг јайылып, онтой берген:

— Јо-о калак, темирлерим јылыжат! Энегер койлой берген бе? Изү чай бар эмеш пе? Јо-о, темирлерим јылыжат!

Јоргун өбөгөн чадырга кирип, отты ичкери салып ийеле, төжөккө јадып, база ла онтой берди. Эркеш ле Мерген бу кижини јакшы билер. Ол база койчы. Ары-бери јүрзе, бу кижии олардын айлына кирип-чыгып јүретен. Ол үстиненг төмөн келген, байла, өзөк түжүп отурган.

Эркеш отты үрүп, чай асты.

База ла кызыл карындашла кара булуттарды кем де чийе-мыйа тартып ийди. Јызырт ла јызырт!

— Јо-о калак! Темирлер эди-канымды кемирип јат!

Уулчактар бу кижининг сөстөринен коркый бергиледи. Кижининг эдинде темирлер кайдаг келетен? Там үстине көп тоодо айдат: «темирлерим». Эркеш көп лө ас тоонунг учурын да јакшы билер. Кандый сан-башка кижии, кандый кайкамчылу сөстөр: «темирлер јылыжып јат, кижини кемирип јат». Бу чын эмеш пе?

Уулчактар чайды кайнадып, өбөгөнди чайлатты. Терлегенче чайлап алала, чырайы эмеш јарый берди.

— Балдарым кандый јакшы! Аскан чайы да эмдү. Қарган танма јут ла болзо, оорый берер јагду. Јаскы окралу элик ош-кош, эди-каным бастыра темир. Бат, онынг учун оорып турбай. Тенери айасса ла, јазыла берерим.

Чындап та, бу кандый сан башка кижии! Уулчактар Јоргун-

нын жаан тамырлу колдорун, мойнын ајыктап отургылады. Балдар нени де кайкажып турганын сезип, Жоргун чамчазын уштып, отко изидинип айтты:

— Изидинип ийзем, тымыгылай берер. Жардымды көрзөгөр, не жүрү? Сорбулар дештигер бе, же бот, ол темирлер кирген ичгендер. Белимде момоннын түрткүндери ошкош болчок-болчок жерлер база жүрү бе? Онызы десе темирлер јут-јулакайды сескилеп, теремди ойып чыгып келгендери.

— Мындый көп темирлер эдигерге кайдаг келген, былар?

— Оны куучындаарга да узун. Берлин деп городты уккан бедигер? Шак анда жуулажып турала көрзөм, бир тура күйүп туру. Көзнөктөг кичинек уулчак чыгып болбой, багырып турган.

— Немец уул ба? — Эркеш жүзин чырчыйтып, маказырап сурады.

— Эйе, немец уул. Не, немец уулдар јаман ба? Јок, балам, ол слердий ле кичинек неме. Балада јаман јок. Бастыра балдар јакшы. Байагы уул ыйлап ла туру. От там ла јаанап јат. Мен десе коштой турада јажынып калган өштүлерле адыжып јаткам. Байагы уул күйүп калар болор деп, ого жүгүрип бардым. Шилди оодо тебеле, уулчакты кучактанып, јабыс энчейеле, кайра болдым. Өштүлер мени көрүп ийеле, аайы-бажы јок аткылай берди. Октор кирпичтерге тийип турат. Уулчакты бастыра эди-канымла корулап, јажынаачы јериме жууктап клееттим. Кенетийин јаныма гранат келип јарылды. Көстөриме оттор көрүнген сонгында, билинбей калгам. Ондонып келзем, нөкөрлөрим јанымда эмтир. Байагы уулчак су-кадык, ойноп туру. Докторлор эди-канымнан көп темирлерди чыгарып салган. Сүреен кичинек, оок темирлер эмдиге ле эди-канымда артып калган. Јутта олор јылыжып турат.

Браакта јалкын јалт эделе, күкүрт араайынан күркүрей берди. Жоргун өбөгөн, азу сагалы тыртас эдип, база араайын онтоп ийди.

Өбөгөн јарды кызара чоңгончо төгөлөнип алала, атанарга тышкары чыкты. Тайганын үстине тогус кат солонгы энгилди. Ар-бүткөн туткакту оорудан айрылгандый, кандый да ап-ару-омок немедий јажарат.

Жоргун өбөгөн бойы керегинде нени куучындады, айдып сереер.

ЭКИ ЖОЛ.

Жайыла күнге күйүп калган эки уулчак ажуга чыгып келди. Күс једип келген. Олор экү школга барып јат. Эркеш ле Мерген јүктенчиктерин јерге салып, сывдарды ајыктап тургулады.

Мерген эмеш чичкерип, узундап калган. Онын көстөри теп-тегерик, кара, чачын туура тарап алган. Эркеш эмеш күдүреш бүдүмдү. Колы-буды јоон, јарды јалбак. Јааназа, бөкө күлүк болоры јарт. Эркештин чырайы кандый да јалакай ла килемкей. Чачын улай ла «ежик» эдип кайчыладып аглан јүрер. Мындый кату кара чачты өскүрзег, атырайып чыгар ине.

Сап-сары, јеерен, кызыл тууларды көрүп турзан, кажаган-да јылкы мал ошкош. Олордын ортозында Кадын-Бажы үч чалмачы уулдый турды. Күскиде алтай јеринди ајыктап отурзан, кандый јараш!

Қайра көрзөң, бу ажудан түже берген јол турлулар јаар мыйрыяа берген. Ол там ла чичкерип, меестерге једеле, кой-лордын мун јолы болуп, тууларды шаргып, тарай берген. А бу сан төмөн деремне јаар түшкен јол там ла элбеп ыраган. Бу јол көс тө јетпес городторго коолоп, чөйө јыла берген.

— Је, баралы, Мерген, — деп Эркеш эрө турды.

Эмди ле кырды ажа конзон, эненнинг јайлузы көрүнбей ар-тар. Уулчактардын јүректери чым этти. Олор ыраакта көрүнип-көрүнбей турган чадырды ајыктап турды. Чап-чанкыр ыжы тый-рыктап өрө чыгат. Эмди олордын энези јагыскан чайлап, уулдарын сананып отурган болор. «Јакшы болзын, энем, јакшы јадыгар!» — деп, уулдар санаазында јакшылажып алала, кырды төмөн јүгүрүжип ийди.

Эки башка сала берген јолдын экилезиле бар, албатынга туза экелеринг. — Бирүзи тууларга тараган, бирүзи городторго тараган.

1. Јайдын туркунына Эркеш ле Мерген канайда кубулып калгандар, айдып береер.

2. «Эки башка сала берген јолдын экилезиле бар, албатынга туза экелеринг» деп автордын айтканын канайда ондодоор, куучындап береер.

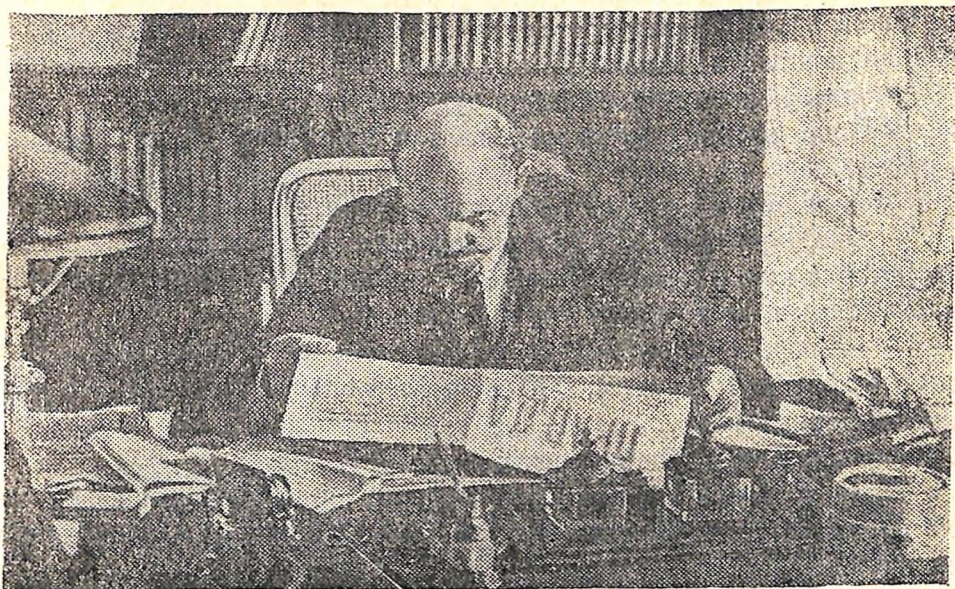
ЛЕНИН КЕРЕГИНДЕ.

Ленинге мак.

(Алтай албатының кожоңы.)

Темир кептү санаазын
Терен сананган Ленин.
Телекейдиг үстүне
Ырыс жайган Ленин.
Ойгор, быжу санаазын
Бек сананган Ленин.
Локтулардыг жүрегине
Күн чагылткан Ленин.
Кулга жүрген албатыга
Жайым берген Ленин.
Кунугып жүрген бистерге
Ыргал берген Ленин.
Өштүлерди чачарга
Бисти үреткен Ленин.
Коммунизмге жолысты
Жарыдып берген Ленин.

1. Ленин жокту, кул албатыга нени экелген?
2. Ленин биске кандый жол көргүскен?

Лениннинг чындыгы.

(Белорус албатынын чөрчөги.)

Бир журт жерде эки карындаш журтаган. Олор кыра сүрүп, жерди көстинг жажыла сугарып, арка-көкси кенеген болгон. Олордунг ажын ла малын пандар (байлар) блаап алатан, онын ордына дезе арказына јудрук беретен.

Ол карындаштар бир жыл, эки жыл эмес, канча жыл шыралаганы јарты јок. Айландыра журтаган өскө дө јоктулар бу карындаштардаг онду јаткан эмес.

Өскө кижинингу тузазына иштеерге карындаштардын күүнине тийе берген. Онойдордо, олор чындык бедреп, Эне-Россияны эбирип барар деп шүүнип алала, бардылар. Айлар айланыжып, жылдар јымыжып өтти. Оног көрүп тургулаза: көп јон јаткан журт турат. Журттынг ортозында паннынгу туразы турат, онын јанында церкве туру.

Бу өйдө эки карындаш:

— Акыр, ого кирип, чындык кайда болгонын сурап көрөлик — дешти.

Оног айыл журттардын ортозыла барып јатса, олорго удур
чүмдеп јазаган абрада отурып алган пан келип јаткан эмтир.

Олорды көргөн пан мынайда сурады:

— Слер кемниң јоктулары, кайдан келгенеер, нени бедреп
јүригер?

Карындаштар ого каруун мынайда берет:

— Бис түренгиде, кыйын-шырада јатканыс, мынан ары оной-
до јадарга күчис јетпеди. Чындык бедреп барып јадыс. Оны кай-
дан табарын биске айдып берсен, пан.

— Јакшы, слердин ондый күүнигер бар болзо, чындыкты мен
слерге көргүзип берерим, јангыс ла слер онын учун меге бир јыл
иштеп берер учурлу.

Карындаштар јөпсингиледи.

Олор иштеген, иштеген: кыра сүрүп, јерди көстөринин јажы-
ла сугарып јүрди. Онойдо јыл өдө берди. Онойдордо, олор панга
келгилеп:

— Је, пан, чындыкты канайда табарына эмди бисти үрет-
сен, — деп айдыштылар.

Карууна пан мынайда айтты:

— Слер, тербезендер, эр-јажына, элен-чакка биске, пандар-
га, иштейтен учурлу, чындык шак ла бу мындый!

Карындаштар түкүрип ийеле, оног ары бардылар.

Айлар айланыжып өдөт, јылдар јылыжып өдөт. База бир
јурт јерге келдилер. Олорго удур абыс келип јат:

— Чындык кайда болгонын таап аларга слер бисти үредип
койзогор, адабыс.

Абыс карууна мынайда айтты:

— Јакшы, мен слерге чындыкты тенгеридеги кудайдан сурап
берерим, је јангыс онын учун меге бир јыл иштеер учурлугар.

Карындаштар јөпсиндилер. Олор иштеген, иштеген: абыстың
кыразын сүрген, јерди көстөринин јажыла сугарган, онойып јыл
өткөн. Качан карындаштар абыска келгилеерде, ол олорго мы-
найда айдып јат:

— Јакшы иштегер, кудаиды ачындырбагар — шак бу слерге
чындык!

Карындаштар түкүрип ийеле, оног ары бардылар.

Олор којойымга келдилер. Ол бай, течпек, паннан ла абыс-
тан да течпек эмтир.

Ол олорго удур чыгып келди.

— Јакшы — деп, којойым айдат, — чындык кайда болгонын

таап аларына мен слерди үредип койорым, жангыс онын учун слер меге бир жыл иштеер учурлу.

Карындаштар жөпсиндилер. Олор абыска иштеп, арка-көкси кенеди. Којойым олорды канайда акту улусты төгүндеерине, жоктуларды мекелеерине үредип турган. Бир жыл өткөлөктө, кичү карындажы айдып жат:

— Чындыкты мынаг ары бедреп барбазым! Ак-жарыктын үстүнде жокту кижиде чындык жок!

Оңойып ол бойынын журтына ойто јана берди. Је онын аказы јана баспас кижиде болгон, чындыкты таап албаганча, айылына јанар күүни жок болгон.

Оног ары ол фабриканын ээзине барды.

Фабриканын ээзи паннаг да, абыстанг да, којойымнаг да бай болды. Агазы ого иштеп баштады, фабрикада дезе көп улус иштеп турган.

Ол ондо көп жылдардын туркунына иштеген. Арка-көкси кенеп, чындыкты көрүп болбоды. Бир катап ол мынайда араай өткөн куучын укты:

— Чындыкты билетен сок ло жангыс кижиде бар. Ол кижининг ады Ленин, онын јаткан јери дезе Питерде.

Агазы ол кижининг адын угуп алала, оны бедреп барды. Ол көп күндердинг, айса болзо, көп айлардын туркунына барган. Питерге једип келеле, көрүп турза, ишмекчи бараткан. Ол оног араайынаг сурады:

— Мында Ленинди кайдаг табар?

Ол дезе ого оног араай айдат:

— Қожо баралык, мен сени јетирип койойын, нөкөр.

Олор чүми жок теп ле тегин турага келдилер. Айландыра көп жүзүн ле базын бичиктер бар эмтир. Олорго удур бир кижиде чыгып келди, онын кийингени чүмдү эмес болды. Чыгып келеле, јалакай бүдүмиле мынайда сурайт:

— Эзендер бе, нөкөрлөр! Кандый јакшы табыш айдадыгар?

Байагы кижиде чындыкты канайда бедрегенин ого айдып берди. Фабрикадагы ээжилер керегинде Ленин оныла узак куучындашкан, деремнедеги жоктулар керегинде сурап турган, онын кийининде дезе айтты:

— Сен чындыкты бедреп, фабрикага барганын јакшы, ол кайда болгонын, сен түрген билип аларыг. Слер оны бойыгардын колыгарда тудуп жүригер.

Оног пандарга да, којойымдарга да, фабрикалардын ээле-

рине де иштебеске, чындык учун канайда тартыжары ла оло-
ды каанла кожо канайда сүрүп койотоны керегинде Ленин ого
куучындап берди.

Агазы фабрикага ойто келип, ондо ишмекчилерге Лениннинг
айдып берген чындыгын куучындады. Ол куучындап турат —
он кижиге угуп турат, он кижиге куучындап турат — жүс кижиге
угуп турат. Лениннинг чындыгы онойып жер үстүне жайылып турат.

Ол чындык фабрикалар ла деремнелер сайын көп жылдардын
туркунына жүрген. Ишмекчилерди ле крестьяндарды тартыжуга
көдүрип турган. Он жети жылда Октябрьда дезе чындык жарлалып,
жарт үниле жайылып, телекейге торгыла берди. Ишмекчилер ле
крестьяндар помещиктерге ле фабриканттарга удурлажа жуулу
көдүрилип чыктылар. Онойып Лениннинг чындыгы жегип чыккан.

Ол өйдөгү бери ишмекчилер ле крестьяндар пандарга, фаб-
рикалардын ээлерине иштебейт, көкси-бели кенебейт—бойло-
рынын фабрикаларынын, жеринин ле жүрүмунинг ээleri бойлоры
боло бердилер.

1. Эки карындаштын жадын-жүрүмун куучындап беригер.
2. Бу — кижининг салымына берилген чын жүрүм бе?
3. Пан, абыс, кожоюм эки карындашты канайда мекеледилер? Олор айдып
берген «чындыктын» учурын жартагар.
4. Жаан агазы фабрикада кандый жүрүм көрди?
5. Ленин керегинде ишмекчилер ортодо ол кандый куучын укты?
6. Лениннинг сүр-кеберин чөрчөк канайып көргүзөт?
7. Ленин кандый чындык айдып берди? Бу чындык жер үстүне канайып
жайылган?
8. Лениннинг чындыгы качан, канайып жеткен?

АР-БҮТКЕН ЖАСКЫДА ЛА ЖАЙГЫДА.

А. Модоров.

Алтын күүк.

(Узук)

Ай канадын жайылтып,
Айланып учкан алтын күүк.
Алтын-сары чечектү
Алтайда учкан алтын күүк.

Талбынар куштар ортодо
Талдама үндү алтын күүк.
Учар куштар ортодо
Узада эдер алтын күүк.

Айланайын, алтын күүк,
Албаты-жонго эдип көр.
Толгонойын, алтын күүк,
Төрөл журтка эдип көр.

Жаскы күнде эдетен
Жаагы талбас алтын күүк.
Жаш агаштын бүрлерин
Жайылта эткен алтын күүк.

1. Оскө куштарга көрө, күүкти автор кандый деп көргүзөт?
2. Автор ого кандый күүндү болгоны неден билдирет?

М. В. Мундус-Эдоков.

Мирон Васильевич Мундус-Эдоков — алтай писатель. Ол 1897 жылда Улалуда (эмдиги Горно-Алтайскта) чыккан. Рево-

люциядаг озо ол алтай деремнелерде үредүчи болуп иштеген. Совет жан Алтайда тургузылган согында ол алтай школдорго керектү баштапкы кычырар бичиктер ле үлгерлер, пьесалар, баснялар бичиген. Олордын көбизинде Мундус-Эдоков алтай албатынын озогы 'адын-жүрүмин көргүзет. «Жаскы жыргал» — онын ар-бүткенди көргүскен үлгери.

Жаскы жыргал.

Жылу күннинг чогы тийип,
Жажарып өлгөн өзүп келди,
Жайканып чечек жайылды,
Жараш эзин салкындап,
Жай тындуга жытанды.
Тынар тынду немелер
Тынып, өңжип жаранды.
Курт-конус та сүүнип,
Ойын эдип жыргады.
Күүктинг үни үзүлбей
Анда-мында угулат.
Таг ажыра билинбей,
Тогус үйелү кожонгын
Тоорчык деген кучыйак
Соот эдип кожондойт.
Кара баарчык баштаган
Орто үндү кучыйактар
«Тоорчык кирези кожонды
Бис билбес кайткан» дешти.
Бойынын уйазынын жанына
Тамагынын тамыры көпкөнчө,

Талбып учар канады талганча,
Жараштыра кожондоды .
Бөрүкке толо балдарлу
Бөднө эмеген кожондоды.
Таарга толо балдарлу
Талтар өбөгөн түймеген,
«Тар-тарт» деп кыйгырды.
Үни коомой куштарым
Үнгүрлерге коштонып,
Кунугып, ойын-жыргалдаг
Куру артпады көөркийлер,
Тендеп ойноп жүрдилер.
Турна баштаган сас кужы,
Узун бутту немелер
Бије салып ойноды.
Кызыл көстү кара чай
Мөш агашту жерде
База бијелеп турды.
Ончо текши жыргады,
Коот эдип ойноды.

1. Жас ончо тындуларды, кижини ненинг учун сүүндирет?
2. Бу үлгердег албатынын чечен сөстөрүн таап, темдектегер: «тынар тынду немелер», «тогус үйелү кожон», оног до ары.
3. Тоорчык кожондойт; бөднө эмеген; талтар өбөгөн; сас кужы бије салып ойноды; үни коомой куштар кунугып, куру артпады — темдектелген сөстөрдиг учурын жартап беригер.

Олицетворение.

Кандый бир немени иле, чокум эдип көргүзөргө амадап, писатель эпитетле, тунгдештирүле коштой, олицетворениени тузаланып жат.

Олицетворение деп кижининг кылык-жангын, бүдүргөн керектерин тын жок немеге, ар-бүткенине эмезе тындуларга көчүргөнин айдар. «Жаскы жыргал» деп үлгөрдө:

Курт-конгус та сүүнип,
Ойын эдип жыргады

деп, кижиле болор немени курт-конгуска көчүрүп айдарда, олор кижичилеп көрүнөт. Бу мындый поэтический эп-арга картинаны база чокум, жараш эдет.

Ч. Чунижееков.

ЖАС.

Жангы жылдын быйанзак кызы —
Жылу жазыбыс, биске келдин,
Жаркынду күннинг изүү чогу
Жалаң жерлерге жетирип бердин,
Сенин тынган тыныжыңа
Мөңкү тоштор кайыла берди,
Элбек жеримнин сууларына
Бийик туулардан урулып келди.
Бойунгын өткөн жерлеринде
Журттарды сүүнчиле толтырдын,
Быйанзып баскан изинде
Чечектү кебисти артырдын.
Арыштын жайылгак кылгазы
Күнге жажарып жалтырады.
Куштардын ума жок үүрлери
Кыштаган жеринен жангылады.
Үренчи, карлагаш уйалап,
Учуштын түргенин көргүскилейт.
Састарда бакалар бапылдайт,
Кырларда күртүктөр күлүрөйт,
Сен, жараш жас, текши журттарда
Бисти эрчимдү ишке көкүттин.
Учы жок элбек жалаңдарда
Күчтү тракторлорды күркүреттинг.

1. Жасты автор кемле түндөштирип жат?
2. Жас келгенде, слердин жеригер канайып кубулат? Куучындап беригер.

Жай келди.

Эдил күүги жанкылдап,
Энке-тонко жай келди.
Ак чечеги жайылып,
Арка ичи кенгиди.
Балтырганы жытанып,
Байый берди жыш арка.
Элик изи чийилип,
Чымылтыды кара арка.
Жажыл кептү туулардын
Жаранганы сүрекей.
Жайлуга эмди көчөргө
Жакшынагы сүрекей.
Көптөй берген малдарыс
Көк өлөңгө тойынды.
Эрлү малчы кожоңы
Эбиреде торгулды.
Элди-жонды жыргадып,
Эбирип келди эне жай.
Жалакай күнин чалыдып,
Жанып келди жажыл жай.

1. Жайгы ар-бүткөн жаранганы керегинде куучындап беригер (үлгердин сөстөриле).
2. Улуска жай кандый сүйүмүн экелди?
3. Улгерди эске үренип алыгар.

Жакылга. «Жай» деп бажалыкту куучын эмезе үлгер бичигер.

БАЖАЛЫКТАР

Ар-бүткен күскиде

Күс. А. Адаров	3
Кырада. А. Ередеев	4
Картошко керегинде кожон. П. А. Чагат-Строев	—
Қас ла Турна. М. В. Мундус-Эдоков	7
Қоббөлөк лө Адару. М. В. Чевалков	—
Басня	9

Алтай чөрчөктөр, табышкактар, кеп сөстөр

Ырысту	10
Керик бака	14
Сары-каан	16
Ус Али	17
Чөрчөктөр керегинде	20
Малчы-Мерген	22
Кай чөрчөктөр	45
Кай чөрчөктинг такып айдылар сөстөри	50
Гипербола	51
Табышкактар	52
Табышкактар керегинде	54
Кеп сөстөр	55
Кеп сөстөр керегинде	56

Озогы жүрүмнөг

Жалы жок жалчы. И. В. Шодоев	58
П. В. Кучияктын жүрүминен	62
Соок	64
Жайлуга көчкөни	68
Куучындаганы, жартап бичигени ле диалог	72
Ч. А. Чунжеков	74
Тууянын кузуктаганы	75
Эпитет	87
Түндөштирү	88

Оскө ороондордо

Гаврош. *В. Гюго* 89

Ар-бүткен кышкыда

Кышкыда. *А. Адаров* 95

Совет орооныс керегинде

Ленинге письмо. *Э. Палкин* 97

Лиит партизан. *Ч. Чунижиков* 98

Энеме. *Э. Палкин* 100

Қара жааназының кудайларын өртөгөни. *Л. В. Кокышев* 101

Энезининг жайлузында. *А. Ередеев* 104

Ленин керегинде

Ленинге мак 112

Лениннинг чындыгы 113

Ар-бүткен жаскыда ла жайгыда

Алтын күүк. *А. Модоров* 117

М. В. Мундус-Эдоков —

Жаскы жыргал. *М. В. Мундус-Эдоков* 118

Жас. *Ч. Чунижиков* 119

Жай келди. *Э. Палкин* 120

Сазон Саймович Суразаков

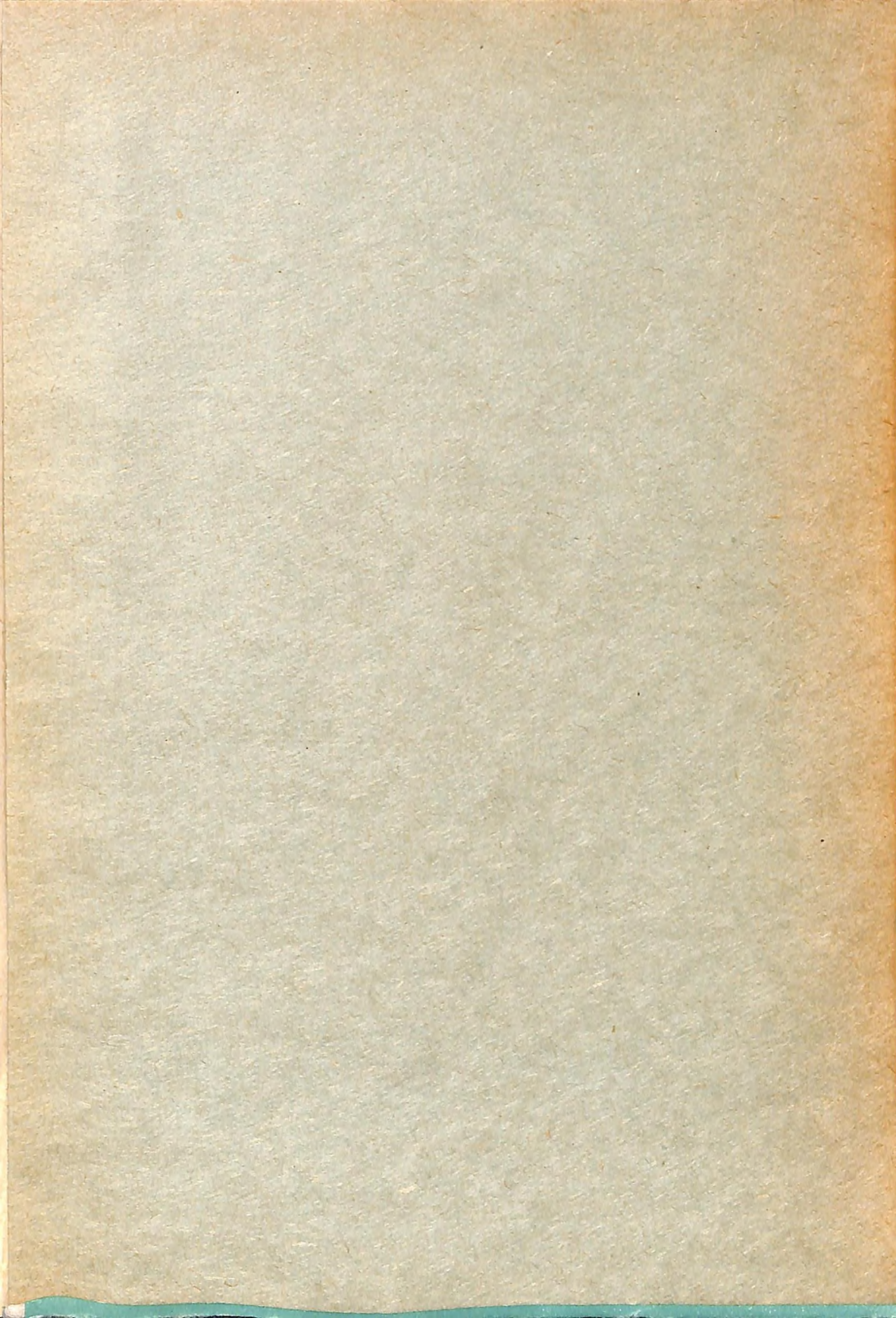
АЛТАЙСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ДЛЯ 4 КЛАССА

Редактор З. И. Табакова
Художественный редактор И. И. Митрофанов
Технический редактор М. Г. Шелепова
Корректор В. И. Качкышева

Сдано в набор 18/VII 1972 г. Подписано в печать 25/VIII 1972 г.
Бумага № 1 60×90¹/₁₆, П. л. 7,5. Уч.-изд. л. 5,06.
Заказ 2582. Тираж 3000 экз. Цена 10 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
пр. Коммунистический, 44.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

ХР

ЦЕНА 10 КОП.